

“DET LUNDOMSUSADE TORUP”

Ideologiska och globala perspektiv på ett skånskt godslandskap

LUNDS
UNIVERSITET

Agnes Jakobsson
Kandidatuppsats i Historisk Arkeologi, ARKH04
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds Universitet HT 2022
Handledare: Sara Williamsson

Abstract

Jakobsson, A. 2023. *Torup - the wooded estate: ideological and global perspectives on the landscape of a Scanian estate.*

In this essay an attempt is made to interpret the landscape at the Scanian estate Torup from two perspectives not commonly used in the study of postmedieval landscapes: the ideological rather than the economical-functional, and the global rather than the local. The landscape is studied through historical maps and images as well as through field observations made during walks in the landscape, and several features are identified which indicate that the landscape was shaped, at least in part, by ideology, which was in turn influenced by global tendencies. Examples of such features include geometric shapes imposed on the landscape, plantation-like farms with worker's lodgings on display, and the manipulation of lines of sight in order to emphasise impressions of largeness or exclusivity. The conclusion is thus that ideology significantly influenced the landscape around Torup, and that such perspectives are crucial in order to obtain a more complete understanding of landscapes, but that they must be combined with economic and functionalist perspectives.

Tack till

...Sara Williamsson för god handledning.

...Karin Rydahl vid Statarmuseet i Skåne för tips om material.

...Malin Tegmar, landskapsarkitekt, för detsamma.

...Anna-Lena Johansson med kollegor vid Torups slotts trädgårdar för att ni la tid på att finna och scanna Christer Göranssons text (1994).

...Edvin Aronson och Fabian Danielsson för stöd och inspiration.

Försättsbladet: "Det lundomsusade Torup" är ett citat från dikten Torupsresan, skriven 1839 av N. Lilja. Bilden är tagen av Agnes Jakobsson från norr och föreställer Torupsvägen, som leder från Bara till Torup.

INNEHÅLL

Inledning	3
<i>Bakgrund och problem</i>	3
<i>Syfte och frågeställning</i>	4
<i>Avgränsningar och definitioner</i>	4
<i>Forskningsläge</i>	5
<i>Teoretiska utgångspunkter</i>	7
<i>Metod, material och potentiella problem</i>	9
Undersökning	10
<i>En kort historik över Torup</i>	10
<i>Landskapet 1542-1680</i>	11
<i>Landskapet i kartor och bilder - 1600-tal</i>	12
<i>Landskapet i kartor och bilder - 1700-tal</i>	16
<i>Landskapet i kartor och bilder - 1800-tal</i>	20
<i>Landskapet i kartor och bilder - 1900-tal</i>	23
<i>Fältobservationer</i>	27
Analys	35
<i>Park och trädgårdar</i>	35
<i>Åker och äng</i>	36
<i>Lägenhetsbebyggelse</i>	37
<i>Färdvägar</i>	37
Diskussion	38
Slutsats	40
Sammanfattning	40
Referenser	42
APPENDIX I	45
APPENDIX II	46
APPENDIX III	47

Inledning

Sydvästra Skåne utgör ett landskap präglat av mänsklig produktion. Här är åkrarna stora och träden få, och de små naturområden som finns är välbesökta av stadsbor. Bilden av landskapet som resurs, ämnad att tillfredsställa mänskliga behov, är tydlig här. Samtidigt skapar det kapitalistiska produktions- och konsumtionssystemet förutsättningar för eskalerande klimatförändringar och ojämlikhetsförhållanden mellan människor och grupper av människor.

Människors förhållande till landskapet och nyttjande av dess resurser är intimt kopplat till frågor om klimat, ekonomi och marginalisering. Dels har människor en direkt inverkan på klimatet genom manipulationen av landskap i form av exempelvis jord- och skogsbruk, gruvverksamhet och anläggandet av naturreservat, men hur vi utformar och förhåller oss till landskapet påverkar även hur vi utformar vår ekonomi, och hur vi förhåller oss till varandra. Genom sättet människor formar, talar om och vistas i landskapet kan de försöka naturalisera hierarkiska ideal (t.ex. Leone 1984; Hickcox 2007) - eller motarbeta dem (t.ex. Surface-Evans 2016, s. 585). Det är därför av värde att kontinuerligt utvärdera hur vi interagerar med landskapet både på ett fysiskt och ideologiskt plan.

Ett sätt att förstå processer - materiella såväl som ideologiska - som pågår i nuet är att undersöka hur dessa utvecklats genom det förflutna. Till exempel: för att bättre förstå hur Skåneslätten blev ett kapitalistiskt landskap präglat av monokultur, och hur människors tankevärld påverkats och påverkats av detta landskap, kan vi undersöka hur ett sydskaanskt landskap utvecklats genom historien. Då södra Skåne länge varit ett område dominerat av godsdrift är en godsmiljö ett rimligt undersökningsobjekt.

Bakgrund och problem

De skånska eftermedeltida godslandskapen har ofta studerats utifrån perspektiv som jag skulle beskriva som ofullständiga. Det finns en tendens att tolka godsens som lokala produktionssystem vars öden var avhängiga godsägarens ekonomiskt motiverade beslut, ibland med influenser från nationell politik eller europeiska innovationer (t. ex. Möller 1989; Olsson 2002). Det faktum att en dramatisk ny globaliseringsprocess inleddes under renässansen och ledde till helt nya relationer och idéer om världen och människans plats i den anses sällan relevant, och resultatet blir en analys där godsens integrerade position i en allt mer globaliserad värld utelämnas. Detta är fallet även i studier av 1800- och 1900-talet, då det feodala systemet fasades ut för ett mer renodlat kapitalistiskt sådant. Kapitalismen var tätt sammanflätad med den europeiska kolonialismen under tidigmodern tid (Rider 1998, s. 129) och är därmed ett globalt fenomen på både ett ideologiskt och materiellt plan - ändå förblir majoriteten av godsstudier lokala och nationella i sina perspektiv även när vi rör oss i dessa sentida perioder (se "forskningsläge" nedan).

Även ekonomisk-funktionella förklaringsmodeller tenderar att ta större plats i analyser av godslandskap ju senare i tid studiens fokus ligger. Landskapen på eftermedeltida gods tolkas sällan utifrån sociala eller ideologiska drivkrafter, med undantag för studier av parker och trädgårdar (t. ex. Olausson 1993), och vad gäller 1800- och 1900-talets

godslandskap är denna typ av analys mycket sällsynt (för undantag se “forskningsläge” nedan).

Syfte och frågeställning

Detta arbete ämnar utforska landskapets utveckling på ett skånskt gods med en förståelse för mänskligt beslutsfattande som ideologiskt och kulturellt i lika hög grad som ekonomiskt motiverat. För att göra detta måste den pågående globaliseringsprocessen tas i beräkning, då eftermedeltida europeisk världsbild, kultur och ideologi oundvikligen påverkades av den förmenta upptäckten av en ny kontinent. Man kan alltså säga att texten kommer intressera sig för ideologi i allmänhet, och global ideologi i synnerhet. Det finns tre mål med undersökningen: 1) att få en bättre förståelse för möjliga orsaker bakom ett godslandskaps utformning, 2) att utforska hur ideologiska och kulturella förklaringsmodeller kan komplettera ekonomiska sådana i landskapsstudier, och 3) att på något litet sätt bidra till kunskapen om hur den västerländska människans nutida förhållningssätt till landskap vuxit fram.

Det gods som valts för fallstudien är Torups gods i Svedala kommun, strax öster om Malmö. Den primära forskningsfrågan blir således: *Kan landskapets utveckling på Torups gods förstås utifrån ett globalt och ideologiskt perspektiv?*

Avgränsningar och definitioner

Analysen kommer beröra landskapet kring Torups gods i Bara socken, sydost om Malmö. I detta inräknas här all mark som utgjorde godsets egna ägor, men vissa utblickar kommer göras till byn Värby, som låg under Torups kontroll och vars inägor gränsade mot Torups. Själva slottsbyggnaden är inte fokus för undersökningen. I tid sträcker sig analysen från det nuvarande slottets tillkomst fram till det att godset såldes till Malmö stad, det vill säga 1542-1970.

Valet av gods var avhängigt ett antal faktorer. Huvudbyggnaden behövde vara byggd senast under 1500-talet och stå kvar idag, då denna utgör en viktig fokuspunkt i landskapet. Godset skulle ha varit huvudsakligen privatägt då studien inte är menad att undersöka nationell politik eller kronans strategier. Och slutligen behövde godsets park finnas bevarad och vara tillgänglig för besök, då fältobservationer utgör en viktig del av analysen. Dessa kriterier ledde till valet av Torup som studieobjekt. Valet har vissa nackdelar. Slottet har inte varit kontinuerligt bebott, vilket leder till varierande förutsättningar för undersökningen beroende på när i historien vi befinner oss. Godset har dessutom varit i kronans ägo en period. Dessa båda faktum riskerar att skapa en något inkonsekvent tidslinje, vilket är något som kommer behöva hållas i åtanke under undersökningens genomförande.

Ett antal begrepp kommer användas vars innebörd i denna text bör specificeras:

- *Landskap* har beskrivits på många olika sätt (se Johnson 2007, s. 3). I denna studie kommer landskap förstås både som en fysisk verklighet, och som en subjektiv upplevelse. På Torup utgörs landskapet av relationerna mellan åkrar, ängar, park och skog; slott, gårdar och torp; vägar och vatten; höjder och sänkor; växter och djur (inklusive människor). En mer utförlig teoretisk diskussion om landskapsbegreppet ges i avsnittet “Teoretiska utgångspunkter”.

- *Ideologi* kommer i denna text användas om människors samhällsuppfattning, som utgörs av en kombination av antaganden, normer och ideal. Global ideologi innebär således de normer, ideal och antaganden om världen som uppstod som ett resultat av en globaliseringsprocess.
- *Globalisering* används här för att beteckna en geografisk expansion av kontaktnätverk så att dessa sträcker sig över flera kontinenter. Världen har alltid varit global och mänskliga globaliseringsprocesser har pågått sedan människor lämnade Afrika, men eftersom denna text handlar om modern tid kommer globalisering användas för de nya kontakter och relationer som etablerades tvärs över jordklotet från slutet av 1400-talet, främst mellan Europa och Amerika.
- *Torp, gatehus* och *lägenhetsbebyggelse* kommer användas när godsens obesuttna diskuteras. De två förstnämnda termerna tenderar att blöda in i varandra, och i skånska historiska källor händer det att de båda används för samma typ av lägenhet (Knarrström 2017, s. 10). I denna text kommer samma begrepp användas som anges i primärkällorna, när sådana finns att tillgå (exempelvis historiska kartor). När osäkerhet råder kring klassificeringen av särskild lägenhetsbebyggelse kommer den övergripande termen *lägenhet* användas, vilket i denna text även inbegriper statarbostäder.
- *Obesuttna* kommer användas om “människor som saknar ägande/rådighet över jord eller som stod i en underordnad beroendeställning till andra i samhället” (Nilsson et al. 2019, s. 9).

Forskningsläge

Människans relation till landskapet är ett vid det här laget väl beforskat fält inom den historiska arkeologin. Allt fler forskare utgår i sina studier av historiska lämningar från landskapet som en central kunskapskälla för att förstå studieobjektet i sin kontext (Mogren et al. 2009, s. 9). Ett nämnvärt exempel är det tvärvetenskapliga projekt som kommit att kallas Ystadprojektet, där arkeologer tillsammans med forskare från andra fält sökte beskriva hur landskapet kring Ystad förändrats i relation till mänskliga samhällens utveckling (Berglund 1991, s. 13). Här pekas fyra huvudsakliga sociala orsaker till förändringar i landskapet ut: folkmängd, social organisation, ekonomi och teknologi (Berglund et al. 1991 s. 436-439). Nämnas kan även Anna Lihammers avhandling *Bortom riksbildningen* som sökte “... nå de små berättelserna” om den danska riksbildningen. Lihammer menade att det inte fanns några processer, utan att förändringar i landskapet endast kan förstås utifrån “... aktörer, grupper, nätverk och klungor av händelser” (Lihammer 2007, s. 15, 312).

Adelns landskap har inom den historiska arkeologin uppmärksamats under de senaste årtiondena. Ett svenskt exempel finner vi i Martin Hanssons bok *Aristocratic landscape*, vari medeltida aristokratiska landskap i Småland och Norfolk jämförs, med vissa nedslag på andra platser i Västeuropa, i ett försök att finna gemensamma drag som kan indikera ett gemensamt aristokratiskt landskapsideal för medeltidens Europa. Hansson diskuterar exempelvis hur geografiskt avstånd nyttjats för att demonstrera socialt avstånd, och hur olika transportsträckor utformats för att påverka den som färdats längs dem. Analysen genomsyras av övertygelsen att landskapet är en social plats, och att ekonomisk-funktionella

förklaringsmodeller inte är tillräckliga för en helhetlig diskussion kring medeltida landskap (Hansson 2006).

Liknande infallsvinklar återfinns i andra studier av medeltida maktlandskap, såsom i Matthew Johnsons bok *Behind the castle gate*, där manipulationen av utrymme ses som ett sätt att forma upplevelserna hos människorna som rörde sig genom dem, exempelvis genom att forma kompositionen i en utsikt (Johnson 2002, s. 151-152).

Det finns ett tydligt intresse för landskapsarkeologi centrerad kring medeltiden, även om Johnsson låter sin analys sträcka sig genom renässansen i syfte att utforska övergången från medeltid till renässans. Ideologiskt och socialt informerade studier av mer sentida aristokratiska landskap är mer sällsynta, men exempel finns. Här bör nämnas Patrik Olssons kulturgeografiska arbeten om Skånes historiska alléer, där ideologiska, sociala och kulturella faktorer övervägs (t. ex. Olsson 2012). Även doktorand Simon Halbergs pågående etnologiska forskning om sockerbetans och den fossila energins inträde i det sydskanadinaviska landskapet behandlar förändringar i (gods)landskapet som kulturella fenomen (Halberg 2022), och Martin Hanssons undersökning av modernitetens spår i landskapet på Bergkvara tar upp flera sociala och ideologiska drivkrafter (Hansson 2007). Ytterligare ett nämnvärt exempel finner vi i Gunhild Eriksdotters, Jonas Nordins och Pia Nilssons artikel om Skoklosters godslandskap under barocken. De diskuterar exempelvis torpens visuella läge i landskapet, i regel osynliga från slottet, och överväger hur den pågående globaliseringen och det koloniala utbytet influerade utformningen av utrymme. Exempelvis framhäver de hur geometrin i godslandskapet är striktare ju närmre slottet man kommer, vilket kan sägas skapa en skala från ett "tämjt" landskap där godsägarna vistades till ett "vilt" landskap i godsets periferi (Eriksdotter et al. 2015).

Studien av Skokloster är, än så länge, en av få inom arkeologin som intresserar sig för den tidigmoderna kolonialismens inverkan på Europeiska maktlandskap. Den koloniala processen i sig har studerats ingående, men med ett tydligt fokus på relationen mellan koloniatör och koloniserad, där liten eller ingen uppmärksamhet ägnats åt kolonialismens inverkan på Europeiska kulturer. Under andra hälften av 1900-talet lades ett antal teorier och modeller fram som försökte förklara den kulturella och ekonomiska utvecklingen på olika platser i Europa utifrån interna faktorer snarare än externa influenser (t.ex. Brenner 1983). Matthew Johnson har kommenterat på detta bristande perspektiv inom den historiska arkeologin och även kritiserat tendensen att tolka aristokratiska landskap som uttryck för enbart estetik, snarare än för makt (Johnson 2006).

Ideologiska tolkningar av direkt koloniala landskap är lättare att finna, och dessa är av värde för föreliggande arbete då ett globalt perspektiv kommer eftersträvas, och jämförelser därmed göras med landskap i europeiska kolonier. Ett inflytelserikt exempel är Mark Leone's analys av William Pacas trädgård i Maryland. I sin artikel undersöker Leone hur avstånd, symmetri, höjdskillnader i form av terrasser samt kontrollerade siktlinjer använts i trädgården för att naturalisera godsägarens maktposition (Leone 1984). Ett flertal studier av landskap på koloniala plantager finns att tillgå (t. ex. Delle 1998), liksom analyser av koloniala urbana landskap, där barocka ideal av geometri och symmetri identifierats (t. ex. Miller 1988). I enstaka fall har kunskapen som producerats av dessa studier applicerats på svenska bruks- och godsmiljöer, exempelvis på Lövestabruk, där atlantiska landskapsideal gått att urskönja (Eriksdotter & Nordin 2011, s. 159).

Majoriteten av forskning om svenska godslandskap har emellertid genomförts inom lokala, nationella eller på sin höjd europeiska ramar, och har dominerats av ekonomisk-funktionella förklaringsmodeller. De flesta verk som berör godssystemet tillhör andra discipliner än arkeologin, såsom ekonomisk historia och geografi. Icke desto mindre utgör de ett för detta arbete viktigt och detaljerat beskrivande material som redogör för godsens utveckling under modern tid. Bland nämnvärda verk som behandlar eftermedeltida skånska godslandskap ingår avhandlingarna *Storgodsdrift* (Olsson 2002) och *Godsen och den agrara revolutionen* (Möller 1989), samt antologin *Gods och bönder från högmedeltid till nutid* (Olsson et al. 2006). Några verk centrerade kring de obesuttna i skånska godsmiljöer inkluderar antologin *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer* (Lundh & Sundberg 2002) och avhandlingen *Öppna och slutna rum - enskiftet och de utsattas geografi* (Svensson 2005). Många av dessa verk intresserar sig främst för skiftesreformerna och diskuterar fenomen som plattgårdar och statarsystemet. Övergången från ett feodalt till ett kapitalistiskt produktionssystem på godsen är ofta en huvudfråga (Möller 1989, s. 43).

Om Torups gods specifikt finns närmast ingen arkeologisk forskning. Däremot finns en genomgång av trädgårdarnas historia, som sammanställdes som underlag för eventuella restaureringar. Denna text lutar sig till stor del på Henriette Coyets verk *Torups Krönika* (se nedan), men citerar även ett antal primärkällor samt gör egna tolkningar (Göransson 1994). *Torups krönika* (1904) skrevs under slutet av 1800- och början av 1900-talet av Henriette Coyet som då var slottsfru på Torup. Verket kan inte beskrivas som forskning då det saknar referensapparat och har en subjektiv hållning - däremot citerar Coyet i verket ett antal historiska primärkällor såsom bouppteckningar och beskrivningar, vilka varit användbara för detta arbete. Information om händelser i godsets historia i stort kommer dock behöva hämtas ur översiktliga verk om skånska gods, med kompletterande upplysningar ur populärvetenskapliga publikationer. I de översiktliga verk där Torup nämns, såsom *Skånska herregårdar* (Ljunggren 1854), *Skånska borgar* (Hahr 1914-1922) och *Slott och herresäten i Sverige* (Kjellberg 1966), beskrivs främst byggnaden och ägarlängden. Bland populärvetenskapliga publikationer finns *Torup - människor kring en borg* (Green 1984) som främst redogör för godsägarnas liv på slottet, och *Historien om Torup* (Friblick et al. 2013), där slottets olika ägare tar viss fokus, men där även ämnen som statarna, bokskogen och bondeupproret tas upp.

Teoretiska utgångspunkter

Syftet med detta arbete är att bidra till en bild av ett historiskt maktlandskap som inte fastnar på ena eller andra sidan av dikotomier såsom natur/kultur, strukturalism/fenomenologi eller materialism/idealism. Stor inspiration kommer därmed hämtas från Ian Hodders koncept av *entanglement*, genom vilket det förflutna förklaras som en "blandning av människor och saker, kultur och materia, samhälle och teknologi" (Hodder 2012, s. 208, min översättning). Det bör dock noteras att en av utgångspunkterna för denna studie är det faktum att materialistiska/ekonomisk-funktionella förklaringsmodeller är överrepresenterade i studiet av eftermedeltida gods, och större intresse kommer därför ägnas åt ideologiska och sociala faktorer. Syftet med detta är inte att överge det materiella planet utan snarare att överge idén att mänskliga beslut kan fattas utifrån enbart ekonomiska eller praktiska motiv. Relationer

kommer ses som grundläggande för landskapets utveckling - relationer mellan människor, grupper av människor, djur, växter och föremål.

Agens kommer vara centralt i den teoretiska hållningen. Landskapet kommer tolkas som en produkt av människors och djurs medvetna handlingar, och inte bara sådana som utfördes "uppifrån och ned". Alla som levde och verkade i landskapet fattade dagligen aktiva beslut som påverkade dess utformning. Den tendens som dykt upp inom arkeologin på senare år att tillskriva föremål agens kommer inte vara del av detta arbetes teoretiska lins. Begreppet agens kommer användas i relation till medvetet handlande, vilket enbart kan utföras av levande organismer. Däremot kommer analysen utgå från att objekt kan ha en inverkan på människor både fysiskt och mentalt, och att människor kan ingå, eller uppleva att de ingår, i relationer med objekt.

Arkeologiska tolkningar som utgår från individens agens ställs ofta i opposition till tolkningar som utgår från större system och processer (t.ex. Lihammer 2007, s. 312). Denna undersökning vill dock se båda dessa krafter som verkliga, ett perspektiv som argumenteras för i större detalj av Martin Hall (2000). Individuella aktörer skapar genom relationer och interaktioner med varandra samhällsliga processer vilka i sin tur påverkar individens agerande. Båda skalorna är värdefulla, men det är viktigt att notera att antropogena processer och system står i beroendeställning gentemot individens agens. Enbart genom individens handlingar kan processer och system upprätthållas, och en individ kan välja att agera på ett sätt som går emot en pågående process.

Denna förmenta motsättning mellan en värld formad av individer och en värld formad av processer och system speglas i motsättningen mellan fenomenologiska och strukturalistiska sätt att tolka landskap. Inom strukturalismen ses människors uppfattningar om landskap som styrda av gemensamma, ibland till och med allmänmänskliga, klassificeringssystem (Hall 2000, s. 44). Den fenomenologiska tolkningen av landskapet är däremot grundad i subjektiv upplevelse, både kroppslig och mental. Fenomenologiskt inriktade undersökningar av landskap består ofta av fältarbete där arkeologen strävar efter att uppleva landskapet så som det upplevts i det förflutna, exempelvis genom att följa dåtida färdvägar (Johnson 2012). Denna inriktning har inte undgått kritik - Andrew Fleming har vid ett flertal tillfällen kritiserat den fenomenologiska landskapsarkeologin för att vara empiriskt otillfredsställande (t.ex. Fleming 2006). I föreliggande text kommer aspekter av både fenomenologi och strukturalism kombineras, för att på så sätt göra empiriskt förankrade tolkningar av ett landskap format, till viss del, av och för människor.

Landskapet kommer i detta arbete förstås som tredimensionellt och sensoriskt; inte som en kuliss där mänskliga relationer och handlingar utspelas utan som en värld där människor utgjort en integrerad komponent. Här hämtas inspiration från Tim Ingolds *dwelling perspective*, där människans tillvaro i sin omgivning uppfattas som aktiv och engagerad - hon återskapar ständigt både sin fysiska miljö och den mening miljön innehåller för henne och andra. Därför kan exempelvis inte en karta ses som en komplett representation av landskapet - den ger en bild av *utrymmet* snarare än av landskapet (Ingold 2000, s. 189, 234, 237-238).

Metod, material och potentiella problem

Undersökningen kommer bestå dels av en genomgång av kart- och bildmaterial samt skriftliga källor som ger information om hur landskapet på Torup varit utformat från slottets byggande fram till idag, dels av fältobservationer. De senare kommer bidra med information om det upplevda landskapet, exempelvis genom insikter om hur synliga olika element i landskapet var från olika platser eller om hur skyddade/utsatta olika områden varit för väderomständigheterna. Alla citeringar från historiska kartor är transkriberade av mig om inget annat anges.

Observationerna i fält dokumenterades genom fotografi och anteckningar, och insamlades vid fyra tillfällen. Värby by, vägen från Värby till Torup samt delar av parken gick igenom en eftermiddag då det låg snö på marken, temperaturen var ca 2 grader celsius och det blåste kallt. Vid de övriga besöken var temperaturen ca 3-4 grader celsius, himlen var gråmulen och ingen snö låg på marken. Märk väl att denna del av undersökningen är fenomenologiskt inriktad. Informationen som insamlades berörde till stor del intryck, sinnesupplevelser och mentala associationer, vilka oundvikligen upplevs olika av olika personer och därför är färgade av min personlighet och mina tidigare upplevelser. Jag menar ändå att denna ganska subjektiva information om det upplevda landskapet kan bringa värdefulla insikter genom att jämföras med mer objektiva observationer av landskapets topografi och utformning och med det historiska kartmaterialet, samt genom en analys informerad av mer strukturalistiska teorier om människors uppfattning av landskap.

Undersökningen kommer särskilt söka efter följande drag i landskapet:

- Geometri: geometriska former såsom cirklar och kvadrater, vilka skapar tydliga centrum. Axlar som leder från olika riktningar till en central punkt. Raka linjer. Alla dessa uttrycker en kulturellt och ideologiskt motiverad önskan att ordna landskapet, och förekom i tidiga Nordamerikanska kolonier (se "forskningshistorik" ovan).
- Skolor och avstånd: vilt-tämjt, civiliserat-ociviliserat, natur-kultur. Fysiska skolor i landskapet illustrerar mentala uppfattningar om skolor längs vilka olika människor, organismer eller typer av landskap kunde placeras. Fysiskt avstånd kan illustrera uppfattningar eller önskemål om socialt avstånd.
- Höjdskillnader: dessa kan liksom avstånd symbolisera uppfattade relationer.
- Färdvägar: dessa styrde människors rörelse genom landskapet och kan därför ha utformats för att producera särskilda intryck och känslor.
- Siktlinjer: det visuella intrycket av landskapet är ofta det mest påtagliga, och hur olika vyer och visuella rum utformats kan ha styrts av de associationer man ville att betraktaren skulle göra.

De mönster, trender och förändringar som observeras i Torups landskap kommer sedan sättas i samband med idéhistorisk kunskap om historiska sätt att se på landskapet, och jämföras både med studier av liknande svenska miljöer och med miljöer som formats av europeer i andra delar av världen. Utifrån detta kommer en tolkning läggas fram av varför landskapet sett ut som det gjort.

Med det historiska kart- och bildmaterialet finns ett antal källkritiska problem. Kartor och avbildningar har genom historien framställts i olika syften och har därmed framhävt olika detaljer, men genom en medvetenhet om omständigheterna kring de olika dokumentens

tillkomst kan de ändå ge värdefull information både om utrymmets utformning, och om hur en plats uppfattades eller hur vissa personer ville att den skulle uppfattas.

Undersökning

En kort historik över Torup

Torups slott ligger i Bara socken i Svedala kommun, ca 13 km ostsydost om centrala Malmö och 2 km sydost om villasamhället Bara (fig. 1). Kring slottet sträcker Torups rekreationsområde ut sig, ofta bara kallat “bokskogen”.

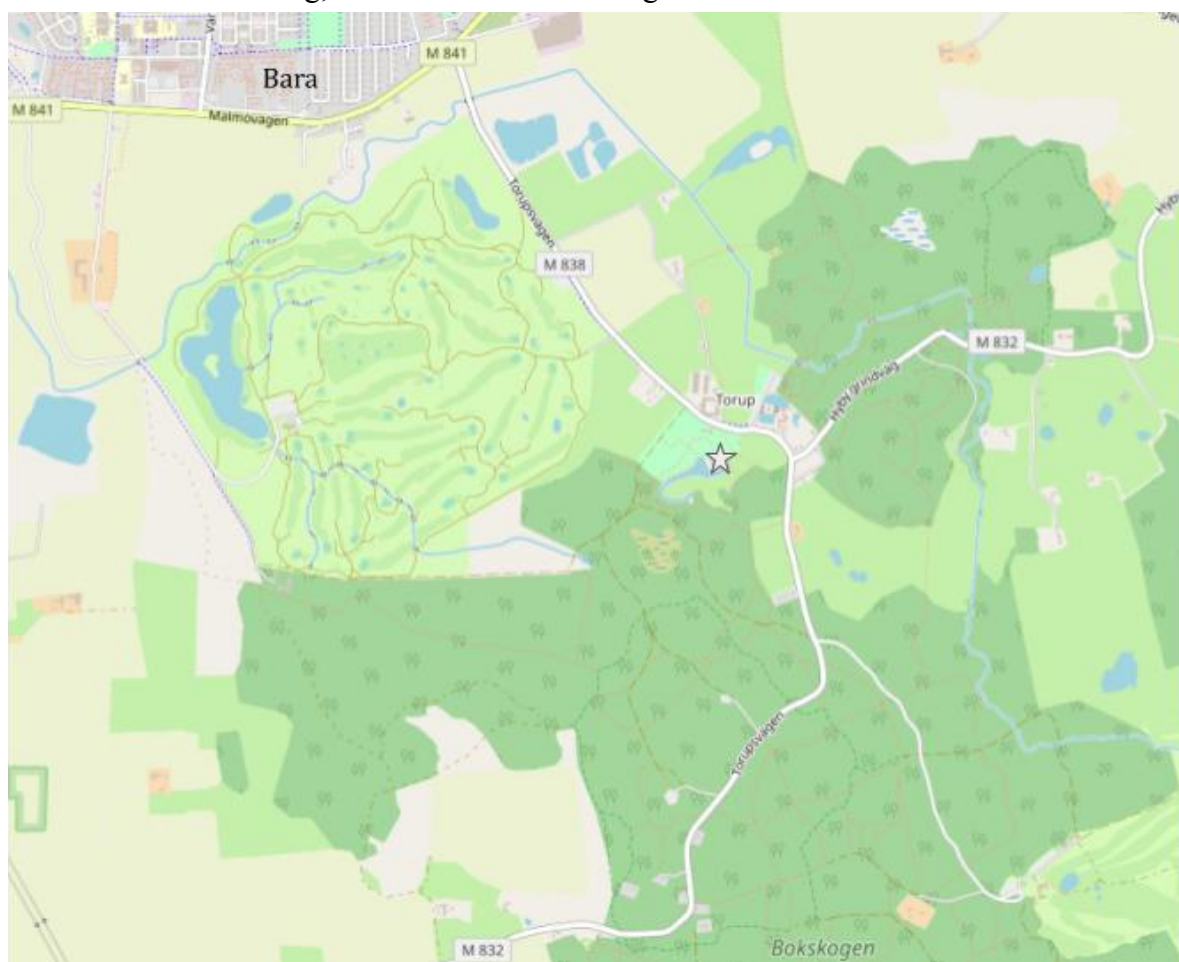

Fig. 1. Karta över Torup med omnejd, så som det ser ut idag. Slottet är markerat med en stjärna. Bild: OpenStreetMap [2023-01-04].

Under medeltiden låg en borg vid namn Torderup strax norr om platsen för det nuvarande slottet, på den kulle som kommit att kallas Askebacken. Arkeologiska undersökningar har daterat borgens grundande till 1100-tal (Reisnert 2007, s. 11). Torderup raserades under 1500-talets Grevefejd, och en ny borg uppfördes i en dal söder om Askebacken och mitt i en uppdämd sjö, förmodligen under ledning av Görvel Fadersdotter Sparre, hustru till godsets ägare Truid Ulfstand. Det är denna borg som ännu står på platsen. När Truid avled 1545 gick godset till hans son, men då denne bara var tio år gammal fortsatte Görvel styra på godset (Friblick et al. 2013, s. 14; Green 1984, s. 15-16; Kjellberg 1966, s. 343).

Görvel förlorade slottet 1551 efter att sonen avlidit och hennes styvbarn gjort anspråk på ägarskapet (Green 1984, s. 18). Efter detta dröjde det fram till 1600-talets början innan slottet blev långvarigt bebott igen. Godset hade då gått i arv ett antal gånger och hamnat i Sigvard Grubbes ägo genom äktenskap med Hilleborg Knudsdatter Ulfstand, och under deras styre restaurerades borgen. Hilleborg avled dock 1613, och Sigvard 1636 (Friblick et al. 2013, s. 26; Green 1984, s. 25, 27). Efter ett par kortvariga ägare drogs Torup in till Svenska kronan i samband med att Skåne blev svenskt, och först 1735 förvärvades godset åter av en privat ägare, nämligen Joakim Beck-Friis. Slottet var då mycket nedgången och Joakim med familj inackorderade sig i Mellangården. Joakim påbörjade reoveringar av slottet och dess ekonomibyggnader, och efter hans död fortsattes dessa av hans dotter och svärson (Friblick et al. 2013, s. 32, 36; Green 1984, s. 48-50). 1775 inträffade en omtalad drunkningsolycka på Torup, då syskonen Fredrik, Brita Sofia och Sofia Trolle samt deras moster Margareta Sofia Hermes drunknade i Torupssjön (Friblick et al. 2013, s. 40; Green 1984, s. 51).

1811 inträffade det s.k. bondeupproret, vilket bland annat utspelade sig vid Torup, och efter att ha flytt från slottet sålde dåvarande ägaren Axel Stiernblad godset, som köptes av Gustaf Julius Coyet. Denne genomförde stora invändiga reoveringar på slottet och lät plantera många nya träd i parken. Han gjorde även Torups bokskog tillgänglig för allmänheten, och anlade en dansbana på Torups ägor (Friblick et al. 2013, s. 36, 56; Green 1984, s. 54-56; Kjellberg 1966, s. 354). Efter Gustaf Julius död 1862 gick Torup till Gustaf Johan Coyet, som dock inte flyttade in förrän mer än 20 år senare, då med sin hustru Henriette. Den sistnämnda fortsatte styra på Torup efter makens död 1924, och skapade starka band med kulturpersoner och forskare, som ofta besökte slottet (Friblick et al. 2013, s. 74; Green 1984, s. 59-60, 64-68). Godset blev kvar i släkten fram till 1970, då Torup såldes till Malmö kommun (Green 1984, s. 71). Idag utgör både slottsparken och den omgivande bokskogen ett populärt besöksmål för både skåningar och turister.

Landskapet 1542-1680

Från denna första period efter att den nya borgen byggts finns inga avbildningar av landskapet, men från skriftliga källor kan vi få en uppfattning om hur området närmast slottet kan ha sett ut.

Huruvida en sjö runt Torup dämades upp redan i samband med att slottet byggdes går inte att säga säkert, men säkert är att slottet byggdes i en dal som var så pass vattenrik att det var nödvändigt att konstruera ett underlag av ekstockar som slottet kunde stå på (Green 1984, s. 16). Vallen som går öster om slottet uppkastades under Sigvard Grubbes tid, enligt tradition av soldater från Malmö, på Christian IV:s beordran. I och med detta bör sjön runt Torup ha fått den form den har på 1600-talets karta och bild.

Grubbe lät även plantera många nya växter kring slottet. Bland annat skrev han i sin dagbok 1609 att han av nürnbergska bönder köpt "600 fruktträd av olika slag" som han planterat i Torups trädgård (citeras i Green 1984, s. 27).

Eftersom godset efter Grubbes tid i huvudsak stod obebott (om än ej obrukat) fram till 1735 är det rimligt att anta att bild- och kartmaterialet från 1600-talets slut i stort sett stämmer överens med hur godset såg ut när Grubbe dog.

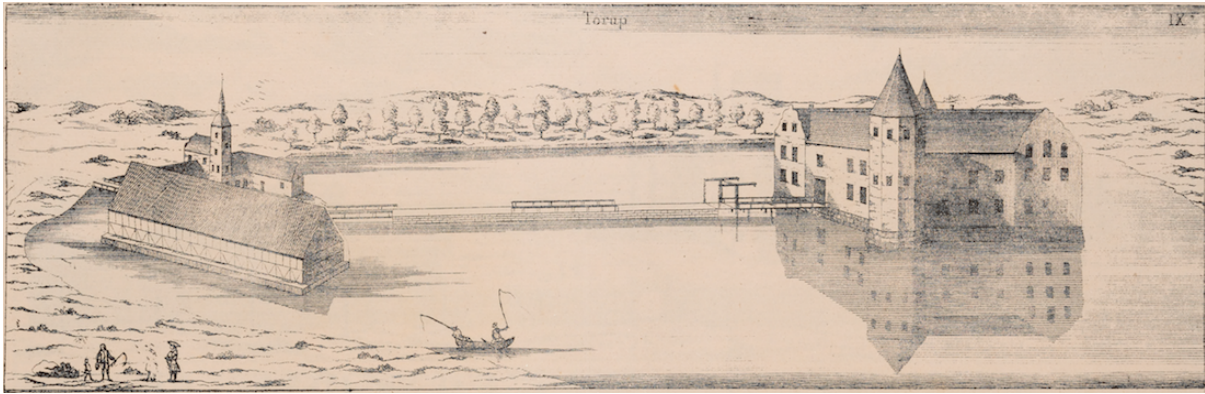

Fig. 2. Teckning föreställande Torups slott samt Mellangården av Gerhard von Buhrman, 1680-tal. Bild via: Alvin.

Landskapet i kartor och bilder - 1600-tal

Den äldsta avbildningen av Torups slott gjordes på 1680-talet av Gerhard von Buhrman (fig. 2) och ingick i verket *Prospecter af åtskillige märkvärdige byggnader, säterier och herre-gårdar uti Skåne*, som publicerades av Abraham Fischer 1756, bestående av von Buhrmans teckningar. På bilden av Torup syns slottet, tecknat från väst, resa sig ur sjön, vilken avbildats alldeles blank. Vinkeln är sådan att två torn är synliga, både det närmast betraktaren och det längst bort, som lätt hade kunnat skymmas av det hitre. Slottets reflektion i vattenytan är noggrant återgiven. Bron som leder mellan slottet och Mellangården står till stor del på murad grund, men närmast Mellangården går ingen bärande struktur att se och närmast slottet bärs bron upp av stolpar. Där den murade delen av bron slutar mot slottet till syns en konstruktion som skulle kunna vara en uppfällbar vindbrygga. Bron leder sedan raka vägen in i slottsporten. Av mellangården är det främst den hitre byggnaden i korsvirke som är synlig, men även de bortre delarna, inklusive ett smalt torn, syns sticka upp. Mellangårdens reflektion i sjön är, till skillnad från slottets, endast återgiven som en smal skugga. Från Mellangården syns en kort bro leda över till fastlandet och där övergå i en väg som svänger skarpt mot väst.

Landskapet runt omkring sjön framställs kalt och hedliknande, vilket är typiskt för von Buhrmans slottsbilder. Emellertid syns, centralt i bilden men i bakgrunden, en grupp med träd längs östra sidan av sjön. Även sjöns kant utmärker sig här, då den är rak och upphöjd, till skillnad från den sluttande och oregelbundna strandkanten runt resten av sjön. I förgrunden syns sex människor. Fyra av dem utgör en grupp på land, med en kort person, förmodligen ett barn, en person med lie, och två personer i hatt, varav åtminstone den ena synes vara en trekornshatt. En av personerna i hatt pekar åt personen med lie. De övriga två personerna i bilden sitter i en eka på sjön med varsitt fiskespö. Att man verkligen fiskade i sjön stöds av ett jordrevningsprotokoll från 1671 som anger att det i sjön runt slottet fanns "giäddor, abborrar och mortt" (citeras i Coyet 1904, s. 117).

Den äldsta bevarade kartan över Torup tillkom 1694, inte långt efter von Buhrmans avbildning. Kartan har vissa skador i form av hål och blekningar, men dessa är små och helhetsbilden av ägorna är god, med många utläsliga detaljer. Slottet ligger centrerat på kartan, något norr om dess mittpunkt (fig. 3). På vissa punkter tycks von Buhrmans bild överensstämma med denna karta: slottets två torn finns utmärkta i samma hörn, mellangården

ligger i liknande vinkel mot slottet och bron, och den östra kanten av sjön är rak. Inga träd finns utritade öster om sjön på kartan, men ordet “trä” finns angivet i det motsvarande området, och bildar förmodligen ordet “trägården” tillsammans med två andra ord som delvis försvunnit där kartan har hål. Troligen var detta den trädgård som omtalas i jordrevningsprotokollet från 1671 och som sägs innehålla “äpplen Pärön och Kirssebärsträä” (citeras i Coyet 1904, s. 118).

Fig. 3. Utsnitt ur 1694 års geometriska karta. Mitt i sjön ligger slottet, med Mellangården och Ladugården i norr.

Det finns dock vissa tydliga skillnader mot von Buhrmans bild: vägen från nordväst till vilken bron från mellangården ansluter fortsätter på kartan mot sydost. Den leder vidare söderut och förgrenar sig ett antal gånger. Dessutom finns på kartan en damm och ett par byggnader, däribland en mölla, öster om sjön, vilka inte finns avbildade på von Buhrmans teckning. Följaktligen är von Buhrmans avbildning av slottet, sjön och Mellangården sannolikt pålitliga, medan omgivningen är mer stiliserad.

Kartan från 1694 är en geometrisk sådan över Torups ägor (fig. 4). Under denna tid var Torup i kronans ägo och kartan är upprättad på order av Otto Vellingk (i kartans beskrivning stavat “Velling”) som var generallöjtnant i Skåne och som arrenderade Torup som del av sin lön (Coyet 1904, s. 121). Syftet med kartan var därför troligen att få en bild av godsets brukbara mark, varför skogen inte är återgiven utan har lämnats blank. En beskrivning av godset från 1699 beskriver skogen som “mycket förhuggen och afhamblat” (citeras i Coyet 1904, s. 143), och i en annan från 1730 omtalas skogarna som “illa förhuggne”, men att “fordom har det varit skön bok, synnerlig i förbemelte Slottsherres Siward Grubbes tid, som höll mycken häft och frid öfver den” (citeras i Coyet 1904, s. 146).

Åkermarken ligger huvudsakligen samlad norr om slottet i “trenne wångar”. Runt slottet i öst, väst och syd ligger ängar och hagar, fulla av tecknade träd, och söder om dessa ligger skogen och fäladen. På ägorna ligger även fem gatehus: nr 2 intill hästhagen, sydost om slottet; nr 3, Torups Mölla, direkt öster om Torupssjön; nr 4 intill vägen längst i norr, där

Torups ägor gränsar mot Värbys; och nr 5 och 6 i sydvästra kanten av ägorna, bakom skogen från slottet sett.

Fig. 4.
Geometrisk
Karta över
Torups ägor,
1694.
Bild via:
Lantmäteriet.

Anmärkningsvärd är den stora mängd vatten som finns utmärkt på kartan. Majoriteten av ägornas vatten tycks vara samlad nära slottet (se fig. 3) med slottssjön som den mest iögonfallande och en av de två största vattensamlingarna. Öster om sjön ligger ett antal dammar, med Mölledammen närmast. Bland dammarna utmärker sig den rektangulära Humledammen med sin “canineholme”, samt de geometriska kanaler som ligger på möllans mark och har formen av en rektangel med en kvadrat inuti, förbundna med varandra. På ön som bildas i mitten finns träd utritade. Denna kanalkonstruktion indikerar att platsen var en lustträdgård (Göransson 1994, s. 10).

Ett stort antal kanaler och vattendrag binder samman de olika vattensamlingarna. Vissa av dessa är mycket raka, exempelvis den kanal som förbinder Mölledammen med Torupssjön, och även det nät av kanaler eller diken som sträcker sig norrut över Lille Vångs ängar.

På ägorna finns ytterligare en mölla, nämligen “Rijse Mölla” i sydost. Denna är markerad med nr 1 i kartans beskrivning och räknades därmed förmodligen som ett gatehus, då inget annat av gatehusen har detta nummer. Till möllan hör åkrar och ängar “under ett inteppe”, det vill säga inhägnade, och genom dessa rinner en bäck eller å.

Samma år som Torup karterades gjordes samma sak med Värby. Ägorna utgjordes även här av tre vångar, och både äng och åker var indelade i tegar. Enligt kartans beskrivning fanns elva gatehus. Endast två av gårdarna har inhägnade tomter: nr 17 och 18. Vid vägskalet där vägen till Torup viker av finns en vindmölla utritad.

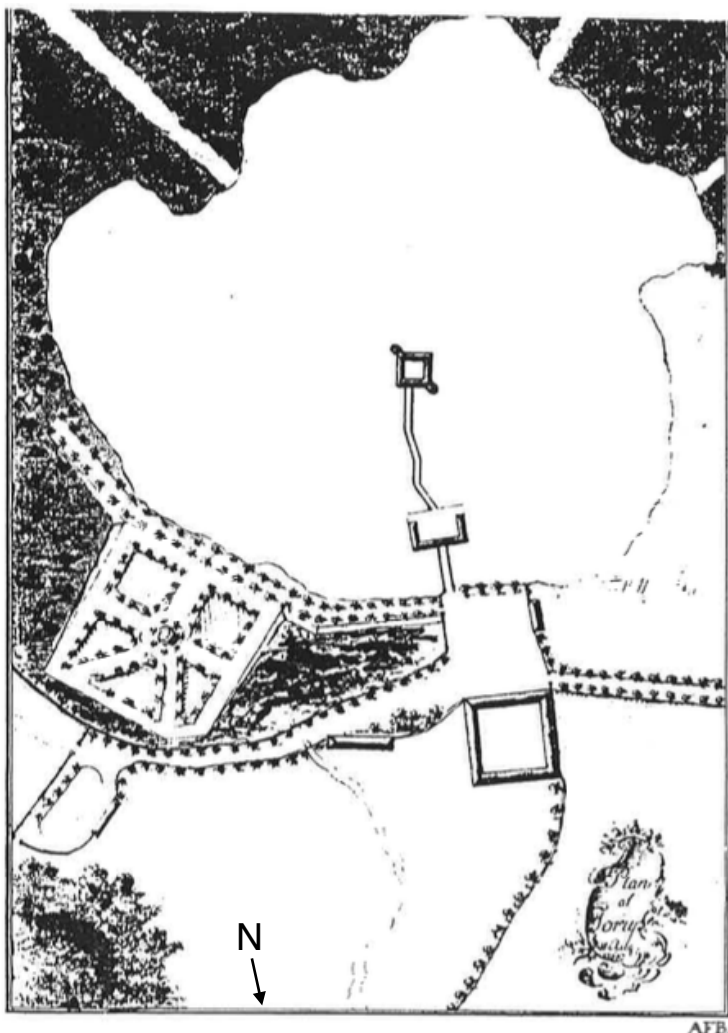

Fig. 5. Ritning av Torups slott med omedelbar omgivning av Adolf Fredrik Barnekow, 1760-tal. Bild via: Göransson 1994.

Landskapet i kartor och bilder - 1700-tal

På 1760-talet gjorde Adolf Fredrik Barnekow skisser över Torups slott och närmaste omgivning vilka renritades 1768 (fig. 5). En kvadratisk trädgård finns med på planen, vilket sannolikt inte stämmer överens med verkligheten då denna trädgård inte finns med på några andra avbildningar, inte ens på Barnekows skisser (enl. uppgift i Göransson 1994). De siktaxlar som syns stråla ut från sjön genom skogen är dock sannolikt pålitliga, då en av dem återges på ett fotografi från tidigt 1900-tal (Göransson 1994, s. 11). De återges aldrig på någon officiell karta, men eftersom vi vet att en av dem verkligen funnits 1926 och ändå inte återgivits på 1910-talets karta är det inte omöjligt att de kan ha funnits tidigare, trots att de inte avbildats.

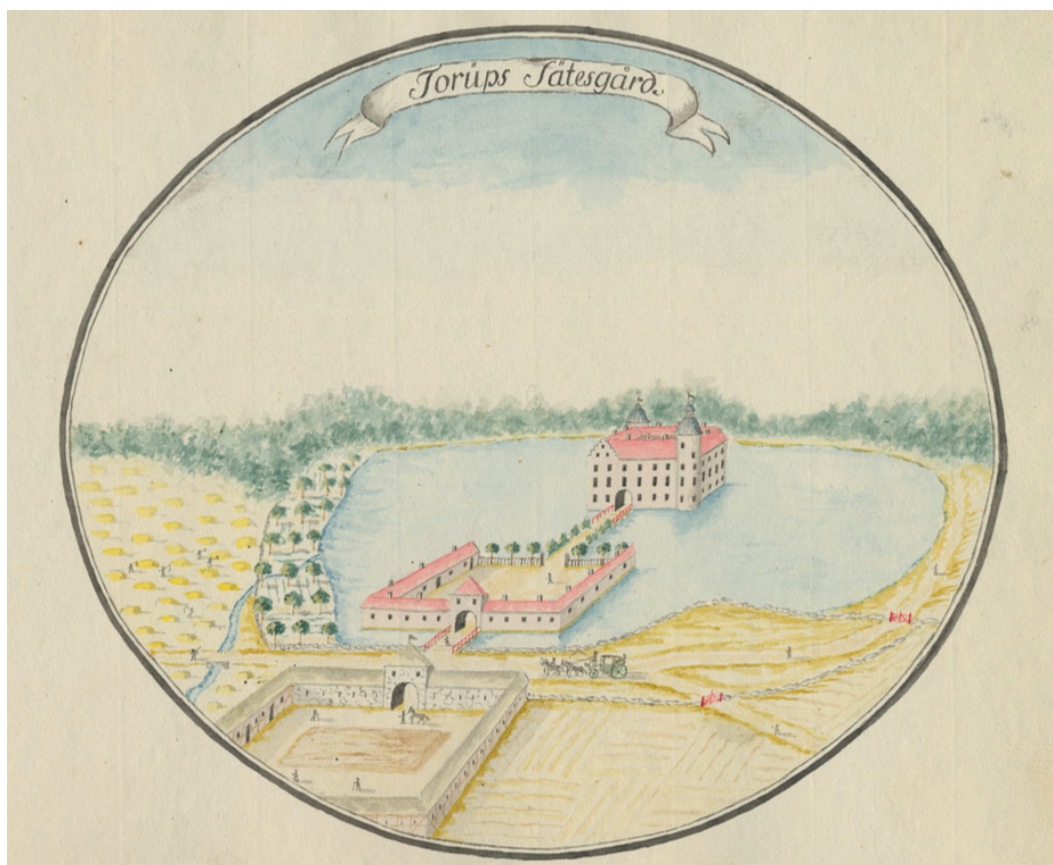

Fig. 6. Akvarell föreställande Torups slott samt Mellangården och Ladugården, av Andreas Rålamb, 1780-tal. Bild via: Alvin.

Från 1780-talet finns en akvarell av Torup målad av Andreas Rålamb (fig. 6). Här ser vi slottet, Mellangården och ladugården från norr, liggande alla tre på rad, vilket vi vet från övriga kartor och bilder inte var fallet, då mellangården låg (och fortfarande ligger) i vinkel mot slottet. Liksom på von Buhrmans bild växer träd öster om sjön, och bron från Mellangården leder rakt in på borggården. Även på denna bild finns människor avbildade: på vägen framför Mellangården kör ett ekipage med vad som ser ut att vara fyra hästar, på ladugårdens plan går fyra personer varav en leder en häst, och på fältet till vänster går fem personer med lie, till synes övervakade av en person som står på vägen. De gula högarna på fältet i kombination med liarna indikerar att man är i färd med att slå hö. Till höger i bild syns två grindar över vägarna, och i bakgrunden en mörkgrön massa föreställande skog.

Fig. 8. Karta över Torups ägor, 1799. Bild via: Lantmäteriet.

Faktum är att inga av gatehusen från 1694 års karta finns avbildade på den från 1799. Där hus nr 2 legat är nu åker tillhörande Rismöllevången. Där hus nr 4 legat är nu en obebyggd plätt som "till hör möllan". I det område där hus 5 och 6 låg på den äldre kartan finns nu endast ett hus, tillhörande Pehr Pehrsson. Detta hus tycks inte ligga på exakt samma plats som något av de äldre, men marken som tillskrivs Pehr har till stor del samma utformning som marken till de tidigare husen nr 5 och 6, med tillägg av ett stycke ängsmark i söder.

Tio nya hus har tillkommit: Jägarehuset, Stampen, Kartmakarehuset, Möllehuset, Skräddarehuset, Skomakarehuset, Ålekistehuset, Pehr Pehrssons hus, ett hus vid vägen intill gränsen mot Hybys utägor, samt ett hus invid vägen där Torups ägor gränsar mot Skabersjö. Dessutom har en gård, Nygård, dykt upp i södra delen av ägorna, på ett område som tidigare ingått i skogs- och fäladsmarken.

Jägarehuset är det som ligger närmast slottet, men trots närheten är det inte sannolikt att huset var synligt från slottet, då det bör ha skymts av träden i trädgården. Tre vägar möts framför huset. Vägen åt nordväst leder mellan ladugården och Mellangården och vidare genom åkermarken mot Värby. Vägen österut leder genom Hästhagen och förbi möllan innan den korsar gränsen till Hybys utmarker. Vägen söderut leder genom Rismöllevången och viker sedan västerut genom skogen och ut till Skabersjö utägor. Mitt i trevägskorsningen ligger en damm.

Fem av husen ligger i östra delen av ägorna, varav fyra intill den å eller bäck som rinner här. I sydöstra kanten av hästhagen ligger Stampen och Kartmakarehuset, utan någon väg i anslutning. Antingen fanns en stig som ledde till och från husen, eller så löpte en liten väg längs med hästhagens stängsel som inte märkts ut på kartan. Längre i norr, i anslutning till det område som kallas Millanskroken, ligger Möllehuset och Skräddarehuset. Det femte huset är det vid gränsen till Skabersjö.

Skomakarehuset ligger söder om slottet, med en del av Rismöllevången emellan. Söder om huset ligger skogen, men även ett litet område nordväst om huset är markerat med träd. Det är möjligt att dessa träd blockerade sikten mellan slottet och huset.

Längre i sydost ligger "Åhleskistehuset", vartill hör två hagar. Mellan dessa löper en mindre väg, som ansluter till den större södergående vägen, kallad Skabersjövägen, intill Skomakarehuset i norr. Öster om huset finns betesmark, och i övriga riktningar skog.

Pehr Pehrssons hus (fig. 9) är det enda med tillhörande åker och äng. På kartan finns två hus utritade, rimligen ett boningshus och ett uthus. Den mark Pehr har att bruka ligger längs med gränsen mot Ryds inägor och har skog eller skogsplantering på övriga sidor. En liten väg leder från huset till Skabersjövägen.

Intressant är att de två hus som inte givits någon titel i kartans beskrivning ligger invid de två större vägar som leder ut från Torups marker i väst och sydost. Dessa hus beskrivs som "hus och hage vid ledet" (i sydost) respektive "hus och hage vid Skabersjöskälet" (i väst), och definieras alltså utifrån sin position vid vägarna. Kanske hade dessa hus med sina invånare en vaktande funktion, då man därifrån kunde hålla trafiken till och från godset under uppsikt.

Nygård ligger nästan allra längst i söder. Här var skog och fälad på 1694 års karta, och skog bör således ha röjts för att bereda den åkermark som tillhör gården. Gården ligger i änden av en slingrande småväg som ansluter till Skabersjövägen längre norrut. Enligt kartans beskrivning är gården anlagd som "Afvels Gård" (avelsgård), ett begrepp som användes för

gårdar som anlades direkt under huvudgården, ibland utbytbar med ladugårdsbegreppet (Olsson 2002, s. 296).

Fig. 9. Utsnitt ur 1799 års karta över Torup. Pehr Pehrssons hus med åker och äng.

Om godsets mindre bebyggelse kan sammanfattningsvis sägas att den i huvudsak var belägen söder om slottet (på kartan, som är ritad något vriden, finns all lägenhetsbebyggelse nedanför slottet), och att husen var placerade så att inget av dem (och ej heller Nygård) bör ha varit synliga från slottet, eller vice versa. Majoriteten av husen hade obetydliga tillhörande marker; ofta endast en liten tomt, och många av dem låg i eller intill skogsmark. Invånarna i vissa av gatehusen, såsom Jägarehuset, bör ha upplevt mycket liv och rörelse då de levde på en plats som många av godsets aktörer behövde passera, medan andra, såsom Pehr Pehrsson eller invånarna i Stampen och Kartmakarehuset, levde mer avskilt från människors aktivitet och rörelse och haft längre att färdas när de behövde besöka huvudgården.

Över Värby finns kartmaterial från 1795, i samband med storskiftet. På dessa finns inte längre någon väg som leder in till bygatan västerifrån, och tegarna är något färre och större. Väderkvarnen står kvar vid vägskälet.

Landskapet i kartor och bilder - 1800-tal

1823 utförde Carl Stefan Benett ett antal blyertsskisser över Torups slott från olika vinklar. En skiss visar hur gången mellan Mellangården och slottet var upphöjd över det omkringliggande landskapet (fig. 10), och på en annan kan man se att Mellangården skymdes från slottet av en rad med träd (fig. 11).

Fig. 10. Skiss av Carl Stefan Benett föreställande slottet sett norrifrån, 1823. Bild via: Alvin.

Fig. 11. Skiss av Carl Stefan Benett föreställande slottet från sydost, 1823. Bild via: Alvin.

1854 trycktes andra bandet av *Skånska herregårdar* (Ljunggren 1854), där Torup finns avbildat av Ferdinand Richardt (fig. 12). Bilden visar slottet från sydväst, och till skillnad från von Buhrmans och Rålamb's bilder är denna ritad från ögonhöjd. Slottet är återgivet i detalj, och runt omkring det på holmen växer låga buskar och mindre träd. Sjön är spegelblank och två svanar med en unge glider fram över ytan. I förgrunden syns vass sticka upp, och i bakgrunden lummiga träd.

Fig. 12. Ferdinand Richardts teckning av slottet från sydväst, 1854. Bild ur Ljunggren 1856, via: Projekt Runeberg.

Fig. 13. Utsnitt ur generalstabskartan, 1864. Kartan är orienterad i nord-sydlig riktning. Bild via: Lantmäteriet.

Generalstabskartan från 1864 (fig. 13) redogör bland annat för Torup med tillhörande byar, vägar, vatten och gatehus. På Torups egna ägor finns nu 49 lägenheter, utan att räkna in de torp och gatehus som ligger på de underlydande byarnas marker. Ytterligare ett torptecken ligger på den södra gränslinjen och skulle möjligtvis kunna höra till Torup, men då större del av tecknet ligger utanför än innanför linjen är det mest troligt att lägenheten tillhör Skabersjö.

Ett stort antal av de nya husen ligger på rad längs med gränsen mot Hybys utägor i öster. En annan grupp hus ligger kring vägskalet öster om slottet, där Jägarehuset låg på 1700-talet. Tre hus ligger i anslutning till ett tegelbruk i norra delen av ägorna, och två på Askebackens östra slänt. I övrigt ligger husen främst i skogsmarkerna i söder och öster. Kring denna tid infördes statarsystemet på Torup (Friblick et al. 2013, s. 46). Många av de nya husen på kartan är förmodligen statarbostäder, av vilka vissa ligger kvar idag.

Nygård ligger kvar, och vägen som leder dit är nu ritad på samma vis som de stora vägarna, snarare än med streckade linjer som på den tidigare kartan. Även möllan ligger kvar på samma plats som på 1700-talet, och kallas nu Risemölla, vilket kan kopplas till 1600-talets Rijse Mölla.

På denna karta finns för första gången alléer avbildade. Hela vägen från slottet till vägskalet vid Värby är prydd av en allé, liksom vägen västerut från Värby. Där Torups ägor slutar försvinner även allén. Slutligen finns en kort allé vid vägen till gården Spångholm.

Spångholm gör sitt första framträdande på denna karta. Gården är en plattgård bildad ca 1850 av gårdar från Värby vilka lagts under Torups drift ca 1825 (Dahl 1942, s. 214). Bildandet av en plattgård innebar avhysningen av bönder, då deras gårdar slogs samman till större enheter (Olsson 2006, s. 156). Möjligtvis har några av de avhysta bönderna stannat kvar på godset som husmän i några av de många nya gatehus som tillkommit i byn.

I kartmaterialet över Värby finns ett ägoutbyte som utfördes 1860 mellan Värbys och Tjustorps ägor, och som innebar att den tidigare slingrande ägo-gränsen ersattes av raka linjer. Huruvida byn genomgick något regelrätt enskifte är inte tydligt - ingen enskifteskarta finns för Värby i lantmäteriets digitaliserade samling - men minskningen av antalet gårdar och ökningen av antalet lägenhetsbebyggelse i byn under 1800- och 1900-talet påvisar att skiftesrörelsen påverkade Värby.

Landskapet i kartor och bilder - 1900-tal

På den Häradsökonomiska kartan som upprättades 1910-1915 (fig. 14) finns den första karteringen av Torups slottspark, med gångar och växtlighet. Det område som på de äldre kartorna kallats trädgården är uppdelat av raka gångar, många av dem i räta vinklar mot varandra, och kantade av regelbundet placerade träd. Den övriga parken, söder och väster om slottet, har en blekare grön färg, många krokiga gångar, och oregelbundna markeringar som skulle kunna vara buskar eller träd.

Allén längs vägen mot slottet norrifrån finns kvar, och längs vägen västerut från Värby har allén förlängts. Nytt på denna karta är järnvägen som går precis norr om Värby med Bara station alldeles vid vägskalet till slottet, och en hållplats kallad Bokskogen närmare slottet på Torups egna ägor. Tegelbruket har flyttat norrut och ligger nu intill Bara station, och längs vägen där bruket tidigare legat ligger nu fler lägenheter än 1864.

Många av gatehusen ligger kvar på samma platser, exempelvis Enighetshuset vid ägornas sydvästra gräns, som gick under samma namn på Generalstabskartan. Även den lilla

klungan hus i närheten av Nygård finns kvar och har nu fått namnet Nygårdshus. Raden med hus längs godsets östra ägo gräns har minskat i antal, men ett flertal av dem finns kvar. Gruppen med hus vid vägskalet öster om trädgården har behållit sin form, och nu finns även en öppen yta markerad runt vilken husen är samlade på tre sidor.

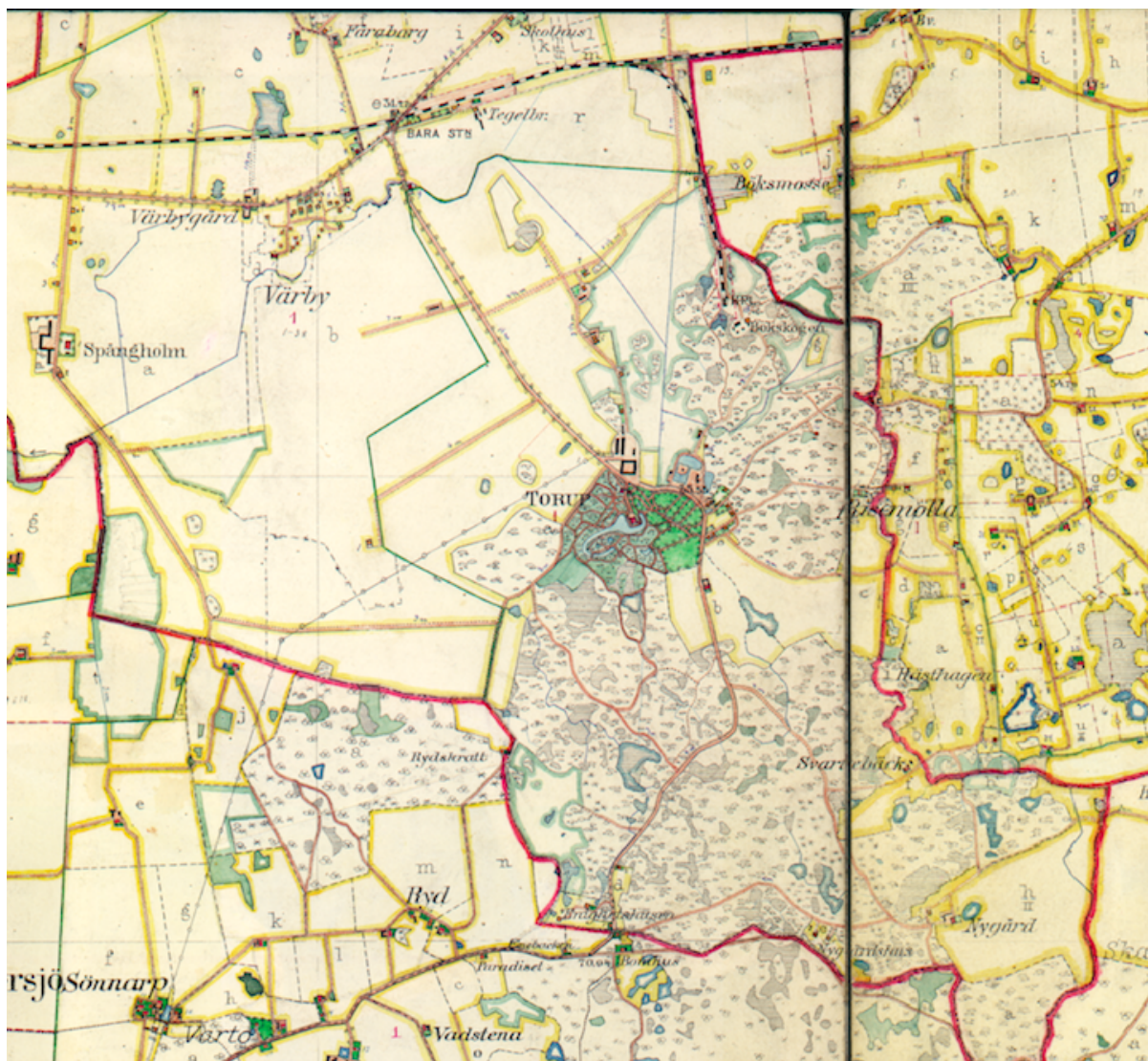

Fig. 14. Utsnitt ur Häradsekonomska kartan, 1910-1915. Sammanställning av två kartblad (den svarta linjen markerar kanten) utförd av Agnes Jakobsson. Kartan är orienterad i nord-sydlig riktning.

Spångholm tycks ha flyttats söderut och består nu av ett hus med tomt på ena sidan vägen och stora ekonomibyggnader på andra sidan. Minst två lägenheter har tillkommit längs med vägen till Spångholm norrifrån. Än som flyter söder om Värby har mellan Värby och Spångholm reglerats så att den rinner i spikraka sträckor, vilket troligen gjort marken runt gården lättare att bruka. Utöver Spångholm finns dessutom en ny större gård i Värby, nämligen Värbygård. Denna är mindre än Spångholm, men utmärker sig gentemot byns övriga bebyggelse. Det är svårt att säga säkert vilka av byggnaderna i byn som klassades som gårdar utifrån kartan - fem av byggnaderna i byn har tillhörande tomt, men bara två av tecknen har en mörkare färg och är något större än de övriga, vilket är en säkrare indikation

på att dessa hus uppfattats ha en annan status är de övriga. Både mängden gårdar och lägenheter har minskat i byn, och de gårdar som på Generalstabskartan legat längs vägen förbi Värby är också försvunna.

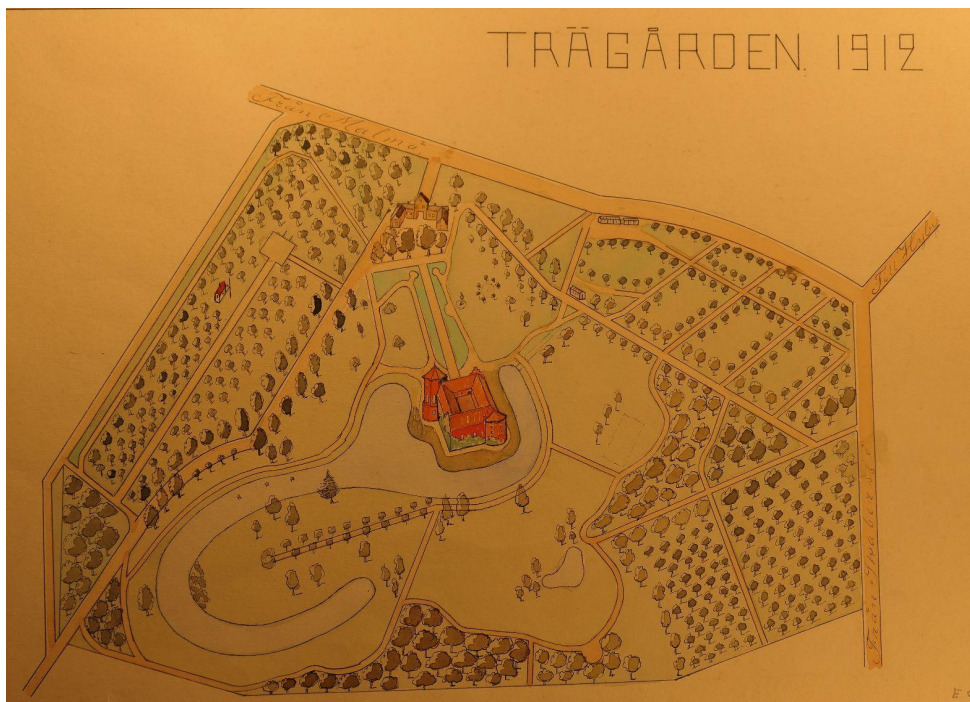

Fig. 15. Akvarell över slottsträdgården, 1912. Bild via: Torups Godsarkiv, Riksarkivet. Fotografi: Agnes Jakobsson.

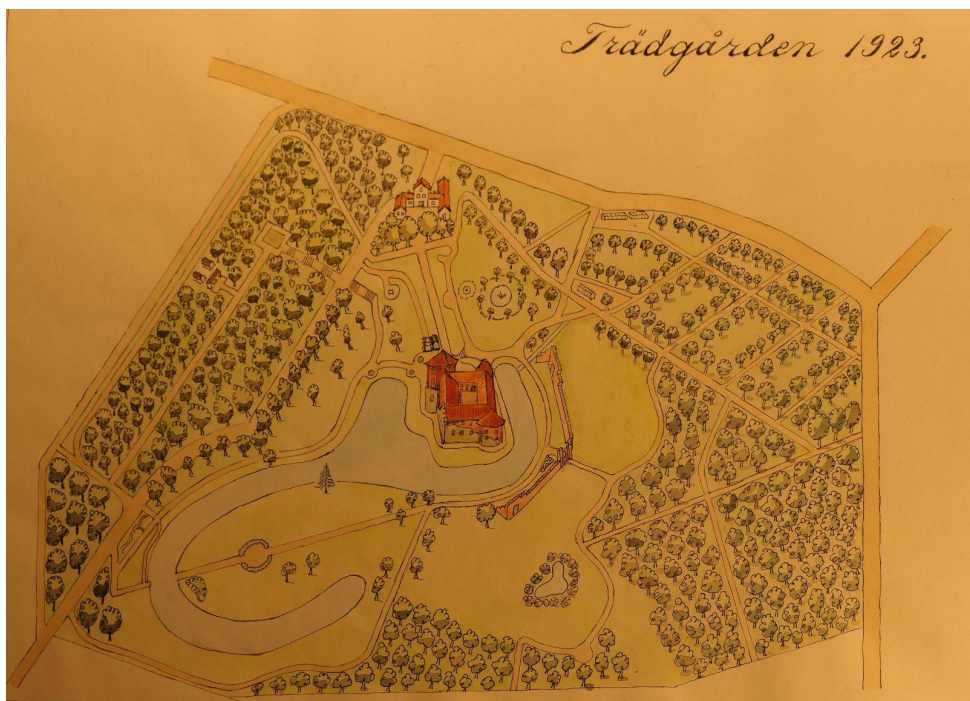

Fig. 16. Akvarell över slottsträdgården, 1923. Bild via: Torups Godsarkiv, Riksarkivet. Fotografi: Agnes Jakobsson.

I Torups godsarkiv finns två skisser över slottsträdgården, den första från 1912 (fig. 15) och den andra från 1923 (fig. 16). På båda bilderna är träden utritade i raka linjer, och i det nordöstra området står de som alléer längs ett rutnät av gångar. Även många av de övriga gångarna är kantade av träd. En rad av träd avgränsar mellangården från parken. Gångarna är i regel raka, med undantag av den slingrande vägen längs skogsbrynet och runt vattnet. Ett antal gångar strålar ut från slottet. Gångarnas utformning skiljer sig markant från

Häradsekonomiska kartans framställning. I skisserna är de både färre och rakare än på kartan. Det finns flera tänkbara anledningar till denna diskrepans. Kartan skulle kunna vara ritad före 1912, och parken ha ändrat utseende i mellanperioden. Skissen från 1912 skulle kunna vara gjord i efterhand och därmed baserad mer på gissningar eller minnen än fakta. Men antingen kartan eller skisserna skulle också kunna avvika från sanningen medvetet, för att framhäva önskvärda drag.

De två skisserna skiljer sig inte åt i mycket. Det mest anmärkningsvärda är den tegelmur som tillkommit sydost om slottet. Dessutom har gången på halvön förlängts på 1923 års karta och rimligtvis bör det ha funnits en bro där gången möter vattnet, med någon sådan finns inte utritad.

*Fig. 17.
Fotografi taget i
slottsträdgården
1918. Bild via:
Torups
godsarkiv,
Riksarkivet.
Fotograferat och
beskuret av
Agnes
Jakobsson.*

*Fig. 18.
Fotografi taget i
slottsträdgården
1899. Bild via:
Torups
godsarkiv,
Riksarkivet.
Fotograferat och
beskuret av
Agnes
Jakobsson.*

Från 1900-talet och slutet av 1800-talet finns även fotografier från Torup, några av vilka finns i Torups godsarkiv. Från få av dessa går det att utläsa något om landskapet, men undantag finns. Ett exempel är ett foto från 1918 av fem vitklädda kvinnor i trädgården varav två balanserar på en låg trädgren (fig. 17). I förgrunden syns en stenmur som skapar en låg terrass där kvinnorna står. Till höger om kvinnorna i bakgrunden syns ett solur. Ett annat foto, taget 1899 (fig. 18), visar ett jaktsällskap på slottets terrass, vilket indikerar att nöjesjakt i skogen företogs vid denna tid. Med på bilden finns Kejsar Wilhelm av Tyskland. I Christer Göranssons genomgång av slottsträdgårdarnas historia (1994) finns dessutom ett antal fotografier som anges finnas i Torups arkiv, men vilka idag inte finns i fotosamlingen i Torups Godsarkiv. På ett av dessa fotografier från 1927 (fig. 19) syns en jaktgata som skapar en öppen korridor genom skogen från parken.

Fig. 19. Fotografi taget i slottsparken 1927. Bild via: Göransson 1994.

Den yngsta kartan från undersökningsperioden är Ekonomiska kartan från 1970. De största skillnaderna från tidigare kartor är att en komplett allé nu kantar Torupsvägen över Rismöllevången, att ingen kvarn eller mölla nämns vid gamla Risemölla, samt att ett sågverk indikeras i tidigare hästhagen öster om slottet genom namnet "Sågverksgården".

Fältobservationer¹

Det första som slog mig när jag påbörjade mina vandringar i Torups landskap, efter en vecka av ingående kartstudier, var hur mycket större och mer böljande landskapet var än vad kartorna fått mig att föreställa mig. Den backiga topografin gör att siktlinjerna ofta är korta, förutom då man befinner sig på någon av backarnas krön.

Från Värby är ingen av huvudgårdens byggnader synliga. När man står i kanten av byn och ser mot slottet ser man skog torna upp sig bortom åkermarken på andra sidan ån. Jag

¹ Platser som nämns i texten är markerade med litt. Ia, IIa, Ib, IIb osv. Se Appendix I och II för karta där motsvarande punkter är markerade. Se Appendix III för karta som anger var fotografierna tagits.

besökte området i slutet av november och början av december, och en rökstrimma från en av stallbyggnadernas skorsten hjälpte mig se i vilken riktning slottet låg. På samma vis bör röken från slottets skorstenar ha stigit upp bakom kullarnas krön och varit synlig för byborna i Värby på den tid då slottet var bebott.

En stor del av fältarbetet bestod av att gå de vägar som människor rört sig längs historiskt. Vägnätet som det såg ut på 1799 års karta (och senare kartor) finns till stor del kvar idag, och framför allt Torupsvägen i norr och söder samt Hyby grindväg är lika nog för att vi ska kunna anta att det är samma vägar. 1694 såg vägarna söder om slottet något annorlunda ut än de gör idag, men Hyby grindväg och Torupsvägen norr om slottet är mycket lika.

Fig. 20. Torupsvägen mot Torup, tagen från norr. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

Vägen som leder från Värby till slottet kröker sig två gånger där den lämnar Malmövägen, innan den rätar ut sig i en lång raksträcka (Ia) som först sjunker svagt och sedan stiger kraftigt i höjdlid (fig. 20). På denna sträcka är man mycket utsatt för vinden. I slutet av raksträckan kröker sig vägen igen, vilket gör att det inte finns någon fokuspunkt i slutet av den. Där raksträckan når sin högsta punkt (Ib) har man god utsikt över det omkringliggande landskapet, och tornet till Bara kyrka syns tydligt i norr.

Ett krön söder om vägen och väster om slottet skymmer sikten mot slottet när man närmar sig i vägkröken, och bör ha gjort det även när området inte var bevuxet med träd. Väl förbi krönet kommer den första visuella kontakten med slottet, som dock till största del döljs bakom Mellangården - endast slottets torn och tak sticker upp. Slottet är inte heller synligt genom Mellangårdens port, på grund av vinkeln mellan de två komplexen. När man passerar genom Mellangårdens port blir slottet gradvis synligt till vänster, tills det, ganska plötsligt,

tornar upp sig i sin helhet, utan visuella hinder (fig. 21). En rak gång, upphöjd över den omkringliggande parken, leder fram till en liten plan framför slottets port (IIa).

Fig. 21. Slottet sett från planen framför Mellangården. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

Fig. 22. Vy över italienska trädgården från dess nedersta punkt. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

I parken blandas organiska, böljande linjer med strikt geometri. Den italienska trädgården (IIb) skapar ett eget litet rum där en geometrisk ordning råder (fig. 22), och de stigande trappstegen leder upp till en punkt varifrån slottet samt en del av parken kan beskådas. Även kryddträdgården framför den lilla lekstugan Ameliden (IIc) är ett geometriskt rum med rutor för de olika växterna, och springvattnet (IIId) öster om slottet omsluts av en blomstercirkel. Gångarna leder en runt slottet i olika vändor, vilket tillåter flanören att beskåda borgen från alla sidor. Det finns alltid vatten mellan betraktaren och slottet förutom på framsidan, och från vissa vinklar speglas hela slottet i vattenytan (fig. 23). Vill man ta sig in i slottet från parken måste man röra sig runt till framsidan, och gångarna leder en dit genom att runda slottet på lagom avstånd för ett imponerande visuellt intryck. Att vistas i parken ger en känsla av att vara omsluten - dalens sluttningar skapar naturliga gränser i rummet och är dessutom till stor del skogsbeklädda. Även den gamla vallen (IIe) och den upphöjda gången mellan slottet och Mellangården skapar gränser i parken och delar upp den.

Fig. 23. Slottet med spegelbild, sett från parkens sydvästra hörn. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

Öster om slottet, på andra sidan Torupsvägen, ligger ett antal små hus, de flesta i korsvirke och tegel (Ic). Husen ligger i en liknande formation som på Generalstabskartan och framför allt Häradsekonomiska kartan, och det är sannolikt att husen är de som stod på platsen på 1910-talet - vissa av dem förmodligen redan 1864. Slående är höjdskillnaderna även i detta område. De sydligast belägna husen höjer sig avsevärt över de norra (fig. 24), samt över Torupsvägen där den rundar det som tidigare var trädgård.

Fig. 24. Det högst belägna huset öster om slottet, sett från norr. Fotografi: Agnes Jakobsson, 2022.

Söder om husgruppen stiger Torupsvägen, nu kantad av en allé av bokar (Id). Där Rismöllevången låg är fortfarande åkermark, och här är utsikten lång och böljande. Sedan leder vägen in i skogen, och här kommer en skarp och kännbar övergång från en typ av landskap till ett annat (fig. 25). Allén upphör, en vägg av skog bryter åkermarkens linjer (Ie), och vägen, som löpt i en raksträcka över Rismöllevången, kröker sig strax efter att den anträt skogen och försvinner ur sikte.

Där vägen leder in i skogen låg Skomakarehuset på 1700-talet. Platsen för huset ligger bakom ett krön från slottet sett, och det är möjligt att detta krön skulle dolt huset även utan den skogsdunge som växte framför det. Detta är dock svårt att säga då området mellan Rismöllevången och slottet idag är bevuxet med höga träd som skymmer sikten.

Följer man Torupsvägen vidare söderut (If) går man samma väg som man tagit till Gatehus nr 5 och 6 (1600-tal), Pehr Pehrssons hus och huset "vid Skabersiöskälet" (1700-tal), och Enighetshuset (1800- och 1900-tal). Vägen kröker sig mycket i sidled och siktlinjerna är ofta korta. Dessutom böljar vägen i lod. Dessa egenskaper skapar ett oreglerat och förment naturligt intryck, vilket förhöjer känslan av att man lämnat kulturlandskapet, det mänskliga landskapet, bakom sig.

Fig. 25. Torupsvägen där den leder från Rismöllevången in i skogen, söder om slottet. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

Fig. 26. Området där Pehr Pehrssons åker och äng tidigare legat, med den avgränsande höjden i bakgrunden. Ett dike syns mellan de två bokarna. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

Enighetshuset ligger till stor del kvar på sina platser, och troligen är tomten till Torupsvägen 293 (Ig) den plats där ett gatehus låg på 1700-talet. Av Pehr Pehrssons hus, senare Baldringahuset, finns ingenting kvar, och där hans åkrar och ängar legat är nu bokskog samt en parkering (Ih). Något går dock att utläsa om landskapet som Pehr, och hans eventuella familj, levde i. En brant höjdrygg i sydväst (fig. 26), som på ett ungefär markerar gränsen mellan Torups och Ryds ägor, skapar ett rum i landskapet som avgränsat torparnas visuella vardag.

Vägen mot Nygård viker av från den större Torupsvägen strax efter att skogen tagit vid efter Rismöllvången (Ii). Medan vägen mot Enighetshuset ger intrycket av att leda rakt in i skogen, följer vägen mot Nygård skogskanten en bit, och mellan träden ser man åkerns öppenhet och ljus. De byggnader som finns kvar av själva Nygård (Ij) ligger uppe på en höjd, med ett mindre stenhus nedanför slänten, åt vägen till. På den Häradsökonomiska kartan från 1910-talet är detta hus utmarkerat med ett lägenhetsstecken, så här bodde troligen obesuttna som arbetade vid gården. Utöver detta låg ett par hus österut inåt skogen som på Häradsökonomiska kartan kallas Nygårdshuset, och som alltså också var knutna till Nygård. Dammen som varit utritad på alla kartor sedan 1799 finns kvar, och bortom den är sikten fri över vad som nu är golfbanor, men som var åker och äng när gården var i bruk.

På en av Ålekistehusens tomter finns husgrunder kvar (Ik), förmodligen efter det som kallas Svartebäck på Häradsökonomiska kartan. Vägen härifrån mot slottet sluttar initialt uppåt, innan den ansluter till de större vägarna.

Där Stampen och Kartmakarehuset legat (Il) ligger nu två bebodda hus och ett halvt raserat. Öster om ån öppnar landskapet upp sig, men ramas in av skogen i norr och väster och kullar i öster.

Vid Risemöllan (Im) syns rester av vattenledningar intill det restaurerade huset, men flödet från dammen leds idag runt möllan. Vägen mot möllan från Hyby sluttar nedåt och kantas vid själva möllan av höga ekar. Vägen mellan möllan och Slottet är kortare och mindre slingrig än Torupsvägen söderut. Sista sträckan mot slottet sluttar vägen nedåt.

För att ta sig till Slottet, Mellangården eller Ladugården från söder eller öster måste man runda den före detta trädgården (In). När denna var full av träd, troligen fruktträd, bör inte mer än de allra översta delarna av slottet ha varit synliga i detta skede. Däremot var slottet förmodligen ganska väl synligt från de högre punkterna på vägarna, vilket innebar att man antingen kunde se slottet på avstånd, eller skymt av träd. Vägen som rundar gamla trädgården är lågt belägen, och Ladugården tycks därför torna upp sig hög och massiv när man närmar sig.

Den lilla vägen som idag leder till statarmuseet, men som under 1800-talets första hälft ledde till ett tegelbruk och längs vilken ett antal statare levde under 1800- och 1900-tal, löper öster om Ladugården och på mycket lägre nivå än denna (Io), vilket ger en känsla av att stenbyggnaden närmast hänger över en (fig. 27). När man går längs vägen (Ip) ser man, på avstånd och upphöjd, den allékantade Torupsvägen som leder från Malmövägen till slottet.

Slutligen något om Spångholm (Iq). Vägen till gården från Malmövägen är delvis kantad av träd, och två tegelhus står längs vägen. Från vägen har man god utsikt över det böljande odlingslandskapet i öster, och även härifrån ser man röken stiga från stallen vid slottet. Ekonomibygnaderna till gården är igenbommade och boningshuset mitt emot är rivet,

men några träd markerar gränsen för gårdstomten. Från västra kanten av Värby är gården synlig (fig. 28), men delvis skyddad av träden runt tomten.

Sammantaget under mina vandringar på Torup såg jag i skogen en kanin, två rovfåglar och ett antal grupper av dovhjort, samt svävande över åkermarken ytterligare fyra rovfåglar.

Fig. 27. Ladugården sedd från den lilla vägen mellan slottet och Statarmuseet. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

Fig. 28. Spångholm sett från sydvästra kanten av Värby. Fotografi: Agnes Jakobsson 2022.

Analys

Park och trädgårdar

I godsets trädgårdar och senare park har funnits exempel på geometri åtminstone sedan den första kartan upprättades 1694. Kanalträdgården, Humledammen och Kanineholmen är exempel från 1600-talet, och på 1700-talet fanns sannolikt åtminstone en jaktgata, möjligtvis tre, som strålade ut från slottet genom skogen. På 1800- och 1900-talen syns geometrin i de raka och rätvinkliga gångarna i fruktträdgården, i den italienska trädgården samt i kryddträdgården. Geometriskt upplagda trädgårdar och städer har observerats i koloniala Nordamerika under 1600-talet, och användningen av geometri har här tolkats som maktanspråk, där människors makt att manipulera landskapet setts som likvärdigt med människors rätt till dominans över andra människor (Leone 1984; Miller 1988). Att ordna landskapet geometriskt och symmetriskt var givetvis inget nytt vid denna tid - Italiens renässanssträdgårdar följde en strikt symmetri och låg som förebild för många amerikanska trädgårdar under 1800-talet (Visentini 1992). Det är mest sannolikt att de geometriska inslagen i Torups slottspark är inspirerade av renässansen - om italienska trädgården kan det knappast råda några tvivel - men genom utblickar till Amerikas geometriska landskap kan vi inspireras av de maktcentrerade tolkningar som gjorts där, och som uppmuntrar oss att se parker och trädgårdar inte bara som estetiska uttryck utan som maktanspråk.

De geometriska formerna i landskapet bidrog till att styra blicken hos de som rörde sig i det. Från slottet och parken (när den tillkommit runt 1800) kunde man från 1700-talet och framåt skåda ut i skogen längs jaktgatorna, och uppfattade det tack vare dessa axlar som att man befann sig i ett centrum. På 1900-talets skisser över trädgården strålar gångar ut från slottet och ansluter till de mer avlägsna gångarna som leder runt parken. Även dessa skapar ett intryck av slottet som ett centrum, och dit leddes blicken varje gång en flanör tog in på en av dessa axellika gångar. Att framhäva centraliteten hos en byggnad eller plats i landskapet genom att låta flera vägar leda rakt mot den från olika håll var en strategi som användes när städer planerades av europeer i Nordamerika på 1600-talet (Miller 1988). En annan visuell effekt skapades genom raden av träd som planterats mellan Mellangården och slottet någon gång före 1823 (fig. 9). Dessa träd bör ha skymt slottet även när man kommit in på Mellangården, och gjorde att den första fulla bild av slottet en besökare fick var rakt framifrån, snarare än på snedden som nu är fallet (fig. 18), vilket skapade ett mer storslaget intryck.

Höjdskillnader finns naturligt i parken tack vare dalens egenskaper. Parken blir avskild och omgärdad av dalens sluttningar, som dessutom erbjuder upphöjda punkter varifrån man får vackra utsikter över park och slott. Den italienska trädgården är placerad i det område där dalen sluttar som mest, och att gå i den är att höja sig över omgivningen. En liknelse skulle kunna göras med Jakobs stege, ett bibliskt motiv där de som rör sig upp för stegen (mot himlen) är rättfärdiga och goda (Bardski 2020, s. 92). Från toppen av italienska trädgården styrs blicken mot slottet. Mark Leone har påvisat att höjdskillnader användes på liknande sätt i plantageägaren William Pacas trädgård i Nordamerika för att centrera särskilda element och samtidigt hävda att deras centralitet var naturlig (Leone 1984). En annan upphöjd plats är gången mellan slottet och Mellangården. Dess raka, upphöjda natur ger

intrycket av en paradväg - besökare till slottet rörde sig nedför denna gång när de anlände, och kunde beskåda stora delar av trädgården.

Användningen av vatten kring slottet avslöjar mycket om hur godsägarna kan ha velat uppfattas. Att sätta fisk i sjön som omgav slottet kan ha varit en strategi för att få sjön att framstå som mer naturlig, och på så vis få även slottet att framstå som ett naturligt inslag i landskapet. Fiskdammar, vilket utöver sjön funnits på godset åtminstone sedan den första kartan ritades, var under medeltiden en del av ett aristokratiskt ideal, och anlades ofta på gods trots att vild fisk fanns nära till hands (Hansson 2007, s. 81-83). Rimligen borde Torup ha kunnat försörjas med fisk från Malmö, men att ha egna fiskdammar var dels en maktsymbol i sig själv, och gav dessutom godsägarna den konkreta makten över sin fiskförsörjning.

Slottets spegelbild i sjöns yta förstärkte det visuella intrycket och kan ha fått byggnaden att se större ut än den var - att spegelbilden var en viktig del av upplevelsen ser vi i von Buhrmans detaljerade avbildning av den. Att en mindre vallgravsliknande sjö behållits efter den äldre sjöns utdikning indikerar att vattnet kring slottet hade ett värde som inte var relaterat till försvarsfunktioner.

Åker och äng

Geometrin i godsets åkermark ökar genom historien. Redan på 1600-talet fanns diken och kanaler genom vångarna. På 1794 års karta, där hoverier specificeras, har 1600-talets oregelbundna åkerlappar organiserats om till regelbundna grupper av tegar, separerade av raka och rätvinkliga diken. Någon gång efter 1864 rätades ån väster om Värby ut för att gynna åkerbruket vid Spångholm.

Åkermarken på 1799 års karta är mest geometriskt utformad norr om slottet, medan Rismöllevången och Nygårds åkrar är mer oregelbundna, och Pehr Pehrssons åkrar består av små spridda stycken. Utdikningen följer samma skala - de tre vångarna norr om slottet har många diken, på Rismöllevången och Nygård förlitar man sig främst på ett dike som leder till en damm, och Pehr Pehrssons åker har inga diken. Detta mönster, att ny teknik i form av exempelvis utförligare dikningar applicerades främst vid plattgårdar och godsets åkrar men inte på torparens åker, har även observerats på Bergkvara (Hansson 2007, s. 91). Varför de obesuttnas åkermark inte utdikats kan ha flera orsaker. Kanske hade husmännen inte den tid och de resurser som krävdes; kanske hindrade godsägarna husmännen från att dra nytta av nya innovationer inom jordbruket; kanske ville husmännen inte delta i nymodigheterna utan föredrog att bruka jorden på det sätt de kände till och bemästrade sedan tidigare.

En skala från kulturlandskap till naturlandskap går att urskilja, med ena änden i norr och andra i söder. Intrycket blir att nordsidan är godsets framsida - det är åt det hållet slottet är vänt och det var därifrån gäster anlände från den större vägen. Här visade godsägaren upp sitt tuktade och ordnade landskap i form av geometriskt indelade och väl utdikade åkrar. Öster och väster om slottet låg hagmark där boskap betade - ett semikultiverat landskap. Söder om slottet, på "baksidan", låg skogen. Detta påminner om den skala från tämjtt till vilt landskap som identifierats vid Skokloster (Eriksdotter et al. 2015, s. 134-135), med den skillnaden att på Torup utgör de olika nivåerna på skalan inte koncentriska cirklar med slottet som centrum, utan strålar snarare ut från slottet i olika riktningar.

Kontrollen över åkermarken var bevisligen viktig, vilket även indikeras av anläggandet av plattgårdar som Spångholm. Genom att lägga delar av byns åkermark direkt

under slottet via en plattgård stärkte godsägaren sin kontroll över jorden, vilket bar både ekonomisk och symbolisk mening. Här ser vi en tydligt kapitalistisk mentalitet, då produktionsmedlen flyttas längre bort från landbornas inflytande och allt fler jordbruksarbetare proletariseras när deras gårdar avhyses.

Lägenhetsbebyggelse

Mängden lägenhetsbebyggelse tycks ha ökat stadigt fram till ca 1900. 1694 var gatehusen få, med vissa placerade i skogen och vissa närmare slottet. 1799 var läget ett annat. Gatehusen hade blivit fler, men låg mer undangömt än tidigare - det enda huset som låg i slottets närhet och som inte var i kontakt med skogen var jägarehuset. En anledning till denna förändring kan vara att godset mellan 1694 och 1799 lämnade kronans ägo och blev ett frälsegods igen. Därmed var det inte längre bara en produktionsplats som olika kortvariga arrendatorer tog ut vinster från; slottet blev ett hem igen. När nu godsherrn med familj skulle leva på godset blev det geografiska förhållandet mellan huvudgård och gatehus mer laddat, och att förlägga nya gatehus på större avstånd från huvudgården kan ha varit ett sätt att göra anspråk på ett socialt och mentalt avstånd från husmännen. Liknande omständigheter, där godsägare försökt understryka socialt avstånd genom geografiskt eller visuellt avstånd har observerats på både medeltida och tidigmoderna gods (Eriksdotter et al. 2015, s. 135; Hansson 2006, s. 121). Att detta med avstånd tycks ha varit av större vikt för Beck-Friis med efterträdare än för Sigvard Grubbe kan indikera att en geografisk mentalitet informerad av koloniseringen av Amerika blivit vanligare bland europeisk adel under 1700-talet - ett stort avstånd mellan producent och konsument var ett utmärkande drag hos det koloniala utbytet.

Att gatehusen placerades i skogen kan ge fler ledtrådar om godsägarnas syn på människor och landskap, utöver avståndsfaktorn. Genom att placera de obesuttna i skogen kan man ha försökt framställa dem som närmare knutna till naturens värld än kulturens, och därmed som mindre civiliserade än bönder och adel, vilka levde i mer uppenbart kultiverade landskap. Genom att upprätta gatehus i skogsmarken konstruerade godsägarna en egen kategori av människa, en som hörde hemma i skogen. Eftersom naturen under tidigmodern tid uppfattades som underordnad människan, något människan hade gudomlig rätt att utnyttja (Johannisson 1984, s. 17), kan husmännens integrering i det förmenta naturlandskapet ha inneburit en naturalisering av godsägarnas utnyttjande av dem.

Från 1800-talet och framåt går gatehusen från att vara undanstoprade till att i allt högre grad samlas kring vägar och centrala platser - samtidigt som fler tillkommer långt bort i skogen. Att placera arbetarbostäder längs en väg som leder fram till till en huvudbyggnad, så som var fallet vid Spångholm, förekom även vid plantager i koloniala Amerika. Detta kan tolkas som ett modernare globalt sätt att se på landskapet. Om 1700-talets godsherrar såg på godslandskapet som ett mikrokosmos, där den stora världens centrum-periferi-förhållanden kunde återskapas, såg herrarna Coyet landskapet som en produktionsplats, där proletariserade arbetare var en naturlig och obestridlig del av systemet - kanske till och med något att visa upp.

Färdvägar

En geometrisk skala går att observera i Torups vägnät, från rakare vägar över åkermark till slingrigare vägar genom skogsmark. Detta var sannolikt dels av praktiska skäl - det är lättare

att anpassa en väg efter en kuperad och skogig terräng än tvärtom - men dessa landskapsbundna skillnader har även en symbolisk innebörd. Raka vägar kan liksom andra geometriska drag ha varit ett sätt att demonstrera kontroll över kulturlandskapet.

Vägarnas slingrighet genom skogen, i kombination med träden runtomkring, skapade små rum med korta siktlinjer. För en obesutten som spenderade stor del av sin tid i skogen men ibland färdades till slottet för att arbeta lär intrycket av åkerlandskapets storlek och rymd ha förstärkts genom kontrasten mot skogen. Vägen till slottet från Enighetshuset var över 2 km, men de korta siktlinjerna gör att färden känns längre, och de obesuttna hann, som Martin Hansson skriver om torparna på Bergkvara, "fundera mycket medan de vandrade den långa vägen till herrgården för att utföra sina dagsverken" (Hansson 2007, s. 86).

Att närma sig slottet från nuvarande Malmövägen är en helt annan historia. Vägens höjd över landskapet innebär att åkermarken visades upp för besökare som färdades mot slottet, och allén byggde upp en förväntning om att man var på väg mot ett speciellt mål (Olsson 2012, s. 19). Denna förväntning förlängdes dessutom av att endast glimtar av slottet var synliga från vägen, till och med när man kom nära. Endast den som hade rätt att träda in genom Mellangårdens port kunde se slottet i sin helhet på nära håll, vilket bör ha skapat en känsla av exklusivitet och onåbarhet - genom visuella hinder gjorde slottets herrar och fruans anspråk på socialt avstånd. Tendensen att fördröja den visuella kontakten med viktiga drag i eller kring ett slott genom att förlägga gångar och öppningar i vinkel har tidigare observerats av Matthew Johnson (2002, s. 83). På så vis skapades mer storslagna avslöjanden, i det här fallet av själva slottet.

Vissa färdvägar går dock inte att spåra. Vid ett av enighetshuset fann jag en upptrampad stig som ledde in i skogen - sådana stigar kan mycket väl ha funnits på flera håll i godsets skogar genom historien, och det skulle till och med kunna ses som ett tyst motstånd från de obesuttnas sida, ett *hidden transcript* (Scott 1990), att använda egna stigar istället för de vägar godsägarna menade för dem att ta, och på så sätt själva forma sin upplevelse av landskapet. Men om dessa eventuella vägval går det inte att veta något idag.

Diskussion

Det är tydligt att ideologiska, sociala och kulturella aspekter spelat in i utformningen av Torups godslandskap, som har utformats inte bara för att vara praktiskt och ge ekonomisk avkastning utan också för att göra anspråk på makt och skapa specifika reaktioner och associationer hos de människor som vistades i det. Exempel på detta ser vi i den genomgående tendensen att ordna landskapet och vägnätet enligt raka linjer och geometriska former i de områden som högre ståndspersoner bör ha sett mest av, det vill säga trädgårdarna och åkermarken norr om slottet. Uppfattningar om människor som del av det omgivande landskapet har lett till att godsägarna, som troligen uppfattade sig själva som de mest upphöjda både över naturen och över behovet att arbeta formade landskapet närmast slottet till ett välordnat nöjeslandskap; landborna, som förmodligen ansågs som mer civiliserade än de obesuttna, levde i ett välordnat produktionslandskap; och de obesuttna, som ansågs stå längst ifrån civilisationen, placerades i skogen, som var godsets minst ordnade landskap. På

så vis tillskrevs olika människor olika egenskaper beroende på vilken typ av landskap de uppfattades höra hemma i. Denna tendens är tydligast under 1700-talet men återkommer under övriga perioder.

Globala influenser har med största sannolikhet haft en inverkan på landskapet, exempelvis runt plattgårdarna, som lades ut likt koloniala plantager. Om det globala inflytandet är det dock svårt att dra säkra slutsatser. Att idéer och ideal påverkar människors beslutsfattande vet vi, men i hur pass hög grad just globala idéer och ideal påverkat människor, och i hur stor utsträckning de själva var medvetna om detta, är svårare att säga. Upplägget på Spångholm, med statarbostäderna uppradade längs vägen mot den stora gården, kan ha varit ett medvetet försök att efterlikna ett plantagelandskap och därmed göra anspråk på delaktighet i den globala ekonomiska utvecklingen, men det kan också ha varit ett resultat av en mer vag uppfattning hos godsägarna om en trend i landskapets ordnande, vilken de inte visste hade koloniala kopplingar.

Oavsett så är det tydligt att ideologiska och globala perspektiv öppnar upp för en mer levande ingång i det förflutna, genom att intressera sig för människors idévärld och relation till sin omgivning. På så vis kan dessa perspektiv bidra till att uppnå en sannare bild av det förflutna, men även att göra det förflutna lättare för allmänheten att förstå och intressera sig för. Slutligen kan det globala perspektivet också bidra till att framhäva ojämlikhetsförhållanden och undersöka hur dessa uppfattats och rättfärdigats historiskt. På Torup ser vi ett exempel på detta när den koloniala geografiska mentaliteten lyser igenom på 1700-talet.

Den ideologi som tydligast går att utläsa i landskapet kring Torup är en överhetens ideologi, centrerad kring idéer om makt och rätten till makt. Trots en önskan om att framhäva agensen hos alla som verkade i landskapet har denna text i slutändan främst berört hur landskapet formats av godsägarnas beslut. Landbornas och de obesuttnas inverkan på landskapet var enorm, då det var de som plöjde, sådde och skördade, som mjölkade och skötte boskapen, som planterade träd och högg ned dem. Däremot är det mycket svårt att avgöra i hur pass stor utsträckning godsets arbetare agerade utifrån sina egna beslut, snarare än utifrån godsägarnas. Detta är ett problem som är svårt att lösa, men som det icke desto mindre är viktigt att fortsätta försöka lösa.

Denna undersökning har inte nödvändigtvis bidragit med någon ny kunskap om hur den västerländska människans nutida förhållningssätt till landskap vuxit fram. Däremot har den illustrerat hur förhållningssättet till landskapet förändrats över tid med hjälp av ett konkret exempel. Studien är en fallstudie, och resultaten i sig själva är svåra att använda för att dra generaliserande slutsatser. Däremot kan denna typ av undersökning, särskilt om den görs på fler platser, bidra med exempel som, när generella trender ska identifieras, kan användas för att förstärka eller försvaga olika argument och hypoteser och ge dem en förankring i verkligheten.

Jämförande undersökningar av fler skånska godslandskap skulle vara ett sätt att gå vidare från denna punkt. Det vore även intressant att undersöka landskapet i ett längre tidsperspektiv, att inkludera hela godsets landskap med alla underliggande byar, eller att göra en grundlig genomgång av de skriftliga källorna och den information av landskapet som finns där.

Slutsats

Slutligen kan vi konstatera att de ideologier som format landskapet på Torup huvudsakligen handlade om makt; under hela undersökningsperioden påförs kontinuerligt allt striktare kontroll och ordning på godslandskapet. Under 1700-talet tycks godsägarnas landskapsideal ha inneburit segregering och avstånd mellan vad de uppfattade som olika kategorier av människor, möjligtvis inspirerat av de tidiga versioner av kapitalism som framträtt i samband med koloniseringen av Amerika. Under 1800- och 1900-talen blev idealet ett annat - att visa upp sina arbetare och hålla dem nära kan ha varit en del av de nya idéerna om ett rationellt, industriellt produktionslandskap.

Resultaten visar att det är lättare att identifiera allmänt ideologiska drivkrafter i landskapet än specifikt globala, men att även de senare går att finna. De visar även en värld mer levande än den som skapas när beslut och agerande i det förflutna ses enbart som resultat av bestämda ekonomiska och ekologiska regler. Hur har södra Skåne blivit ett landskap präglad av kapitalism och monokultur? Genom en strävan efter ekonomisk vinning, men även genom delvis koloniala uppfattningar om vissa människors rätt att utnyttja landskapet såväl som andra människor för att uppnå denna ekonomiska vinning. Genom ett ekonomiskt system som uppmuntrade tillväxt och ackumulering, och en ideologi som tillät detta att ske på andras bekostnad.

Svaret på forskningsfrågan - *Kan landskapets utveckling på Torups gods förstås utifrån ett globalt och ideologiskt perspektiv?* - blir således, *ja, till viss del*. Dessa perspektiv är inte nog på egen hand, liksom ekonomisk-funktionella och lokala perspektiv inte är nog på egen hand. Torup var ett gods integrerat i sin omvärld, påverkat av godsägarnas idéer och ideal, landbornas och de obesuttnas arbete och rörelse, globaliseringsprocessen, de ekologiska förutsättningarna, det ekonomiska läget, och många andra faktorer. Denna undersökning har inte ämnat föregå med gott exempel, utan har valt särskilda perspektiv för att undersöka specifika tolkningsätt. För att i sanning förstå landskapets utveckling på Torup behövs mer kompletta tolkningsmodeller.

Sammanfattning

Syftet med denna uppsats har varit att undersöka landskapet på Torups gods under tidigmodern och modern tid utifrån ideologiska perspektiv och med den pågående globaliseringen i åtanke. Syftet med denna ansats var att både bidra till en bättre förståelse för de processer som format godslandskapet, och att undersöka hur de ovan nämnda analytiska perspektiven kan gynna en arkeologisk undersökning.

Källmaterialet bestod av historiska dokument, främst kartor och bilder, såväl som fältobservationer. De drag som i första hand eftersöktes i landskapet var geometriska former, avstånd, höjdskillnader, färdvägar, och siktlinjer. Det framkom att mängden lägenhetsbebyggelse på godset ökat genom historien, och att gatehusen under 1700-talet låg längre bort från slottet än i andra perioder. Vidare framstår landskapet i de historiska kartorna att bli mer ordnat och symmetriskt över tid, med den striktaste ordningen rådande norr om

slottet, där majoriteten av godsets åkermark låg och där huvudvägen till slottet löpte. Fältobservationerna bidrog till att påvisa hur topografin i kombination med de antropogena dragen i landskapet kan ha format upplevelsorna hos de som rörde sig igenom det. Exempelvis visade det sig att slottet skymdes av topografiska drag såväl som av byggnader och planterade träd så att endast de som var inbjudna innanför Mellangården hade möjlighet att se slottet på nära håll, trots att en landsväg passerade mycket nära.

Utifrån de tendenser som observerats under undersökningen, och med stöd från tidigare undersökningar och teorier om landskap, gjordes ett antal tolkningar: en geometrisk ordning påfördes landskapet av Torups ägare i syfte att göra anspråk på makt över naturen såväl som över människor; avstånd, fysiskt eller visuellt, skapades i landskapet för att göra anspråk på socialt avstånd och för att skapa en känsla av exklusivitet kring slottet; naturlandskap kontrasterades mot kulturlandskap i syfte att framhäva sociala skillnader beroende på den typ av landskap man levde i; de skiftande placeringarna av lägenhetsbebyggelse, från synligt till gömt till uppvisat, indikerar en skiftande mentalitet rörande arbetare och deras plats i samhället. Slutligen låter det globala perspektivet oss göra kopplingar mellan tidigmoderna trender i Torups landskap och de koloniala idéer och ideal som spred sig under denna tid. Ett exempel är upplägget på plattgården Spångholm, där statarnas hus låg längs med vägen som ledde till gården - ett upplägg som ibland användes vid amerikanska plantager. Även placeringen av lägenhetsbebyggelse i relation till slottet kan tänkas vara kopplad till den pågående koloniseringen av Amerika, då husen flyttades längre bort från slottet och in i skogen under 1700-talet, vilket speglar den nya europeiska världsbilden där arbetare levde mycket långt bort från konsumenterna, i en förment vildmark. Senare grupperades husen närmare slottet, vilket möjligtvis hänger ihop med industrial-kapitalistiska ideal enligt vilka arbetare var en statusmarkör och därför något att visa upp.

Arbetarnas inflytande över landskapet är svårare att spåra, då deras aktiviteter lämnat färre spår. Det var deras arbete som formade landskapet rent fysiskt, men hur deras idéer och ideal påverkade landskapet är svårt att säga, eftersom vi inte vet i hur pass stor utsträckning de agerade utifrån egen fri vilja.

Studien har kommit fram till att inkluderingen av ideologiska perspektiv ökar trovärdigheten i en undersökning, men att de måste kombineras med ekonomiska och funktionella perspektiv för att uppnå en mer komplett förståelse för ett landskap. På samma sätt måste globaliseringen hållas i åtanke när tidigmoderna landskap studeras, men globala influenser måste förstås i kombination med lokala och nationella processer, system, normer och kulturer.

Referenser

- Bardski, K. 2020. The Motif of Jacob's Ladder (Gen 28:10–22) in the Ancient Symbolism of Western Christianity. *Collectanea Theologica* 90(5), 83-93.
- Berglund, B. E. 1991. The project - background, aims and organization. I Berglund, B. E. (red.). *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden - the Ystad project*. Munksgaard (Ecological Bulletins: 41). Köpenhamn.
- Berglund, B. E., Larsson, L., Lewan, N., Olsson, E. G. A. & Skansjö, S. 1991. Factors behind changes in society and environment. I Berglund, B. E. (red.). *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden - the Ystad project*. Munksgaard (Ecological Bulletins: 41). Köpenhamn.
- Brenner, R. 1983. The agrarian roots of European capitalism. I Aston, T. H. & Filipino, C. H. E. (red.). *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*. Cambridge.
- Coyet, H. 1904. *Torups krönika*. (Tryckt exemplar via Riksarkivets bibliotek, Arkivcentrum Syd).
- Delle, J. 1998. *An archaeology of social space*. New York.
- Eriksdotter, G., Nilsson, P. & Nordin, J. M. 2015. A baroque landscape of earth, water and fire: The production of space at skokloster, a Swedish estate of the seventeenth century. *Landscapes* 16(2), 126-144.
- Evans, C. & Rydén, G. 2007. *Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century*. Leiden.
- Fleming, A. 2006. Post-processual Landscape Archaeology: a Critique. *Cambridge Archaeological Journal* 16(3), 267–80.
- Friblick, L., Reisnert, A. & Leithner, C. 2013. *Historien om Torup*. Malmö.
- Green, A. 1984. *Torup: människor kring en borg*. Malmö.
- Hahr, A. 1914-1922. *Skånska borgar i uppmättningsritningar, fotografiska avbildningar samt beskrivande text*. Stockholm.
- Hallberg, S. 2022. Birth of the Sleepless Land. Ecology, Steam Technology, and Fossil Modes of Operation in Scandinavian Agriculture ca. 1880. *Ethnologica Fennica* 2022:2.
- Hall, M. 2000. *Archaeology and the modern world. colonial transcripts in South Africa and the Chesapeake*. Routledge.
- Hansson, M. 2006. *Aristocratic landscape: the spatial ideology of the medieval aristocracy*. Stockholm.

- Hansson, M. 2007. Modernitet, landskap, långtidsperspektivet och kulturmiljövården. Exemplet Bergkvara. I Ersgård, L. (Red.). *Modernitet och arkeologi : artiklar från VIII Nordic Tag i Lund 2005*. Stockholm.
- Hickcox, A. 2007. Green Belt, White City: Race and the Natural Landscape in Boulder, Colorado. *Discourse* 29(2/3), 236-259.
- Hodder, I. 2012. *Entangled: an archaeology of the relationships between humans and things*. Malden.
- Ingold, T. 2000. *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. London.
- Johannisson, K. 1984. Det sköna i det vilda - en aspekt på naturen som mänsklig resurs. I Frängsmyr, T. (red.). *Paradiset och vildmarken*. Stockholm.
- Johnson, M. 2002. *Behind the castle gate: from the Middle Ages to the Renaissance*. London.
- Johnson, M. 2006. The tide reversed: prospects and potentials for a postcolonial archaeology of Europe. I Hall, M. & Silliman, S. W. (red.). *Historical archaeology*. Oxford.
- Johnson, M. 2007. *Ideas of landscape*. Oxford.
- Johnson, M. 2012. Phenomenological approaches in landscape archaeology. *Annual review of anthropology* 41, 269-284.
- Kjellberg, S. T. 1966. *Slott och herresäten i Sverige : ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Skåne, Bd 2, Malmöhus län, södra delen*. Malmö.
- Knarrström, A. 2017 *Lägenhetsbebyggelser cirka 1650–1850 i antikvarisk praktik i Skåne*. Malmö.
- Leone, M. 1984. Interpreting ideology in historical archaeology: The William Paca Garden in Annapolis, Maryland. I Miller, D & Tilley, C (red.). *Ideology, power and prehistory*. Cambridge.
- Ljunggren, G. 1854. *Skånska herrgårdar. Bd 2*. Lund.
- Lundh, C. & Sundberg, K (red.). 2002. *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Lund.
- Miller, H. M. 1988. Baroque Cities in the Wilderness: Archaeology and Urban Development in the Colonial Chesapeake. *Historical Archaeology* 22(2), 57-73.
- Mogren, M., Roslund, M., Sundnér, B & Wienberg, J. 2009. *Triangulering: historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund.
- Möller, J. 1989. *Godsen och den agrara revolutionen: arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*. Lund.

Nilsson, P., Hansson, M. & Svensson, E. 2020. *De obesuttnas arkeologi - människor, metoder och möjligheter*. Visby.

Olausson, M. 1993. *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Stockholm.

Olsson, M. 2002. *Storgodsdrift : godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*. Stockholm.

Olsson, M. 2006. Storföretaget Vittskövle 1500-1950. I Olsson, M., Skansjö, S. & Sundberg, K. (red.). *Gods och bönder från högmedeltid till nutid : kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*. Lund.

Olsson, M., Skansjö, S. & Sundberg, K. (red.). 2006. *Gods och bönder från högmedeltid till nutid : kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*. Lund.

Reisnert, A. 2007. Torderup i bara socken. I *Årsbok 2007, Föreningen Svedala-Barabygden*. Lund.

Rider, C. 1998. *En introduktion till ekonomisk historia: kapitalismens bakgrund och utveckling i främst Västeuropa, USA och Japan*. Översatt av Liungman, C. G. Malmö.

Scott, J. C. 1990. *Domination and the arts of resistance : hidden transcripts*. London.

Surface-Evans, S. L. 2016. A Landscape of assimilation and resistance: the Mount Pleasant indian industrial boarding school. *International journal of historical archaeology* 2016(20), 574–588.

Svensson, H. 2005. *Öppna och slutna rum - enskiftet och de utsattas geografi*. Lund.

Visentini, M. 1992. The Italian Garden in America: 1890s-1920s. I Jaffe, I. B. (red.). *Italian Presence in American Art, 1860-1920*. New York.

APPENDIX I

Karta över Torup med omnejd. Platser som nämns i texten är markerade med motsvarande bokstav.

Bild från Lantmäteriet [2023-01-04], redigerad av Agnes Jakobsson.

APPENDIX II

Karta över slottsparken. Platser som nämns i texten är markerade med motsvarande bokstav.

Bild från Google Maps [2023-01-04], redigerad av Agnes Jakobsson.

APPENDIX III

Kartor med markeringar för de punkter från vilka fotografierna i texten tagits, samt deras riktningar.

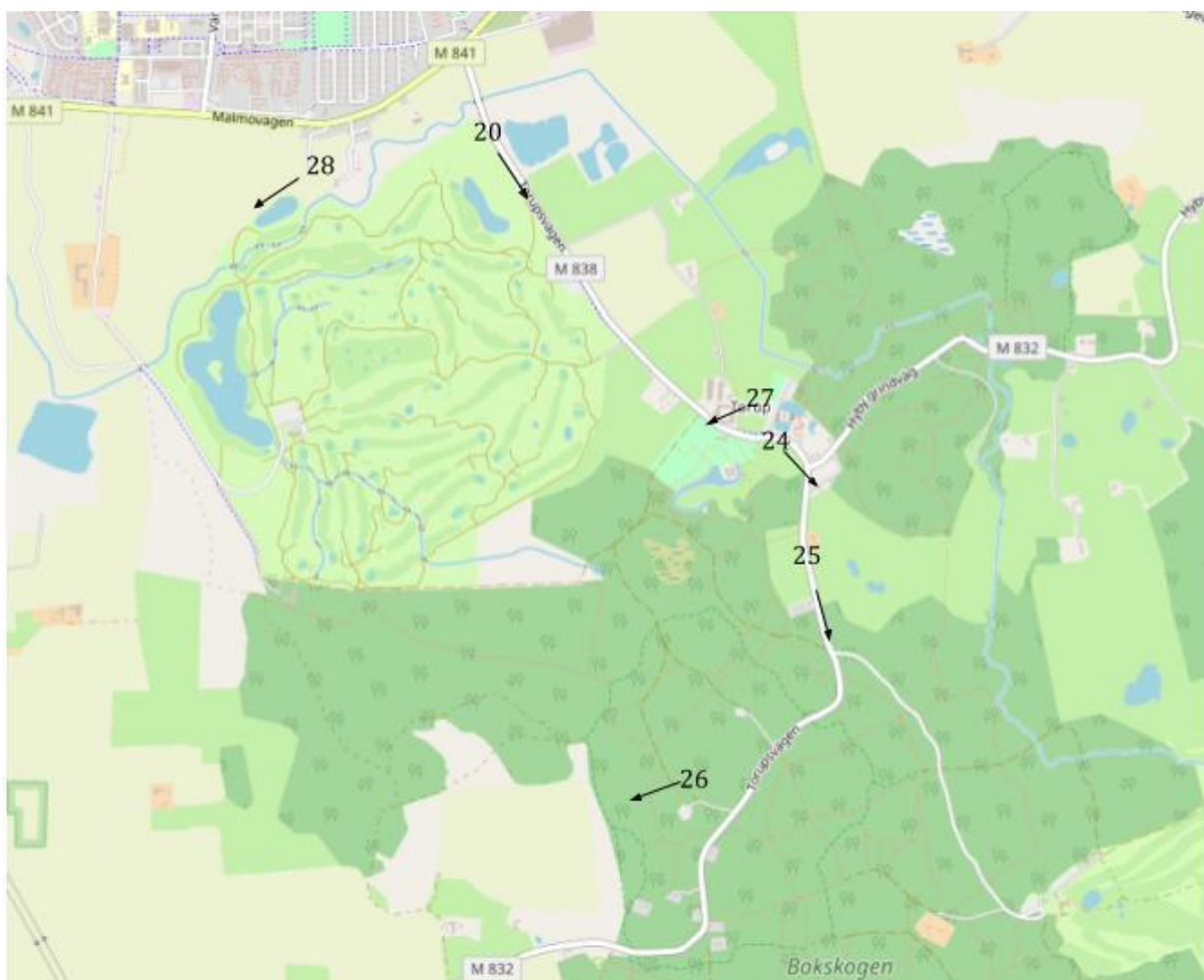

Bild från OpenStreetMap [2023-01-04], redigerad av Agnes Jakobsson.

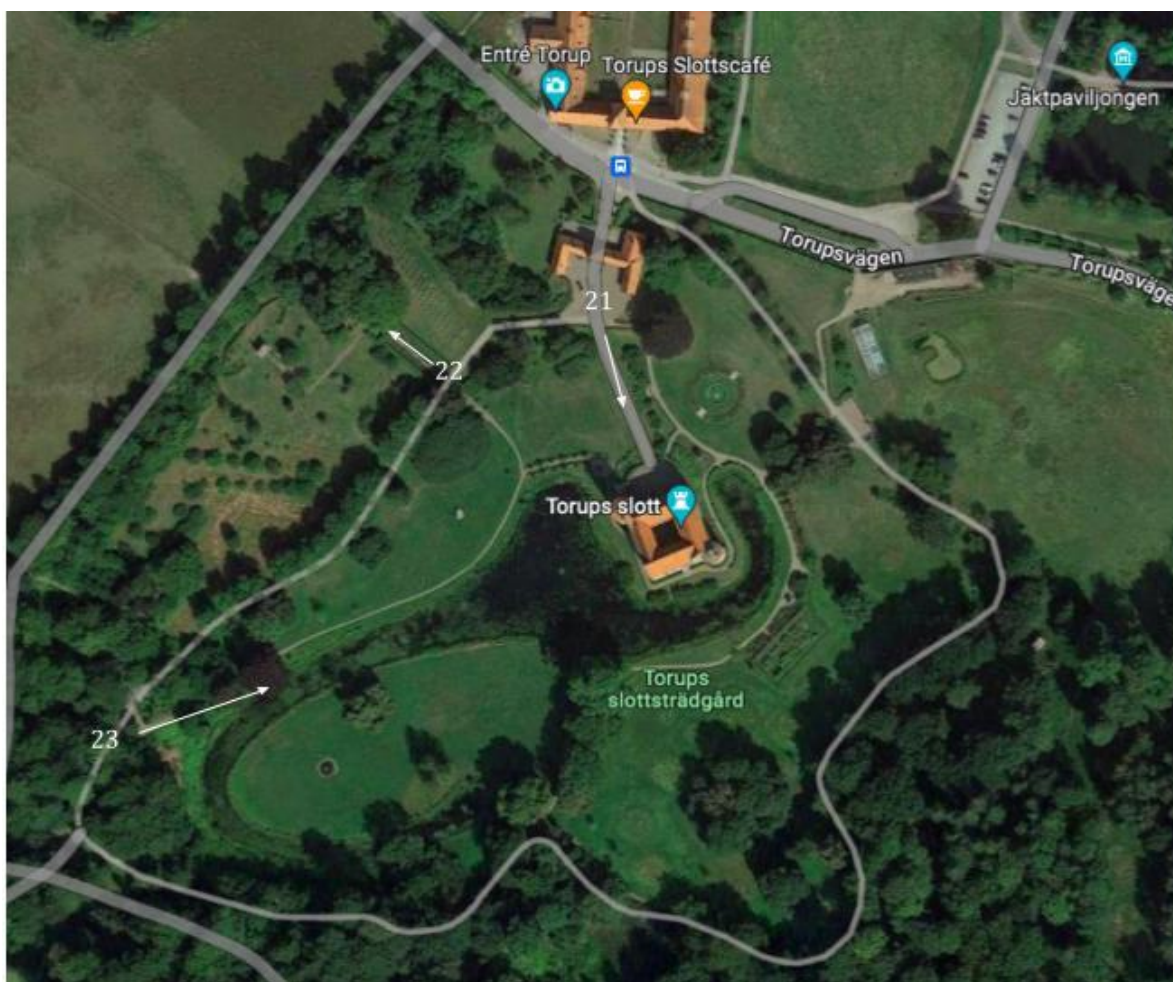

Bild från Google Maps [2023-01-04], redigerad av Agnes Jakobsson.